

พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของท้องถิ่น

๑. การตั้งถิ่นฐานและพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของท้องถิ่น

บริเวณจังหวัดนครราชสีมามีผู้คนอาศัยอยู่สืบต่อกันมาหลายยุคหลายสมัย ตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ เมื่อประมาณ ๓,๐๐๐ ปีมาแล้วสืบเนื่องมาจนถึงปัจจุบัน นครราชสีมา รวมกับอาณาจักรไทยสมัยอยุธยาในฐานะเมืองชั้นโท ทำหน้าที่ดูแลหัวเมืองชายพระราชอาณาเขตในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ได้รับการยกฐานะ เป็นเมืองชั้นเอก ทำหน้าที่ดูแลเก็บส่วยสาอากร และดูแลความสงบ ปราบปรามกบฏ ในด้านการทหาร เป็นที่ตั้งมณฑลทหารบกที่ ๓ ที่เป็นที่ตั้งกองกำลังทหารที่ใหญ่ที่สุดในภาค ในด้านเศรษฐกิจก็มีความสำคัญในการเป็นศูนย์กลางการคมนาคมขนส่งสินค้าและบริการทั้งทางรถยนต์ ไฟฟ้าและเครื่องบิน กับภูมิภาคต่างๆ และเป็นศูนย์กลางธุรกิจที่สำคัญในฐานะเมืองหลักของภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

๑.๑ สมัยก่อนประวัติศาสตร์ (ยุคโลหะตอนปลาย : ราว ๓,๕๐๐ - ๑,๕๐๐ ปีมาแล้ว)

ร่องรอยของคนก่อนประวัติศาสตร์ที่ตั้งถิ่นฐานอยู่ในเขตจังหวัดนครราชสีมา พบจากการสำรวจและขุดค้นทางโบราณคดีมีอยู่ทั่วไปแทบทุกอำเภอ และในแต่ละแห่งมีความเจริญในด้านสังคมและเทคโนโลยี อยู่ในระดับสังคมเกษตรกรรมที่มีการใช้โลหะซึ่งได้แก่ สำริด และเหล็กควบคู่กันไป คล้ายคลึงกับชุมชนก่อนประวัติศาสตร์ยุคโลหะทั่วไปในประเทศไทย ตลอดจนมีความสัมพันธ์กับชุมชนอื่นๆ ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เช่น ชุมชนสมัยก่อนประวัติศาสตร์ที่บ้านเชียง จังหวัดอุดรธานี แหล่งโบราณคดีที่จังหวัดสกลนคร แหล่งโบราณคดีที่จังหวัดหนองคาย

๑.๑.๑ แหล่งโบราณคดีสมัยก่อนประวัติศาสตร์ในเขตจังหวัดนครราชสีมา
จากการขุดค้นทางโบราณคดีในบริเวณแอ่งโคราช พบว่า ในบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบนนี้มีกลุ่มชนที่มีพัฒนาการรวมกันอยู่เป็นหมู่บ้าน รู้จักการเพาะปลูก เลี้ยงสัตว์ และผลิตโลหะสำริดขึ้นใช้เมื่อราว ๓,๕๐๐ ปีมาแล้ว ซึ่งในช่วงระยะเวลานี้ มีชุมชนที่มีความเป็นอยู่เหมือนกับที่

แอ่งโคราชกระจายอยู่ทั่วไป รวมทั้งในดินแดนในบริเวณแอ่งสกลนคร และทางภาคกลางของประเทศไทย

ผลจากการสำรวจและการขุดค้นทางโบราณคดีของ สำนักงานโบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติที่ ๙ นครราชสีมา กรมศิลปากรและภาควิชาโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร ได้พบร่องรอยของการตั้งถิ่นฐานของคนก่อนประวัติศาสตร์ในเขตจังหวัดนครราชสีมาอยู่ทั่วไป เช่น

เขตอำเภอเมือง ได้แก่ บริเวณพื้นที่ริมคูเมืองด้านทิศตะวันออกซึ่งเป็นที่ตั้งของศูนย์กามโรค กรมอนามัย ถนนจอมพล บ้านหนองหญ้างาม ตำบลหมื่นไวย บ้านสองเหนือ บ้านโคกสูง ตำบลโคกสูง เป็นต้น

เขตอำเภอชุมพวง ได้แก่ บ้านกระเบื้องนอก (กิ่งอำเภอเมืองยาง) ตำบลกระเบื้องนอก บ้านโนนอุดม ตำบลโนนอุดม บ้านเมืองไผ่และบ้านสุกร ตำบลหนองหลัก เป็นต้น

เขตอำเภอโนนสูง บ้านโตนด ตำบลโตนด บ้านหลุมข้าว และบ้านดงพลอง ตำบลหลุมข้าว บ้านปราสาท ตำบลธราปราสาท บ้านคอหงส์ บ้านด่านทองหลาง โนนกรีน ตำบลโนนสูง และเนินอุโลก บ้านหนองนาตูม ตำบลพลสงคราม เป็นต้น

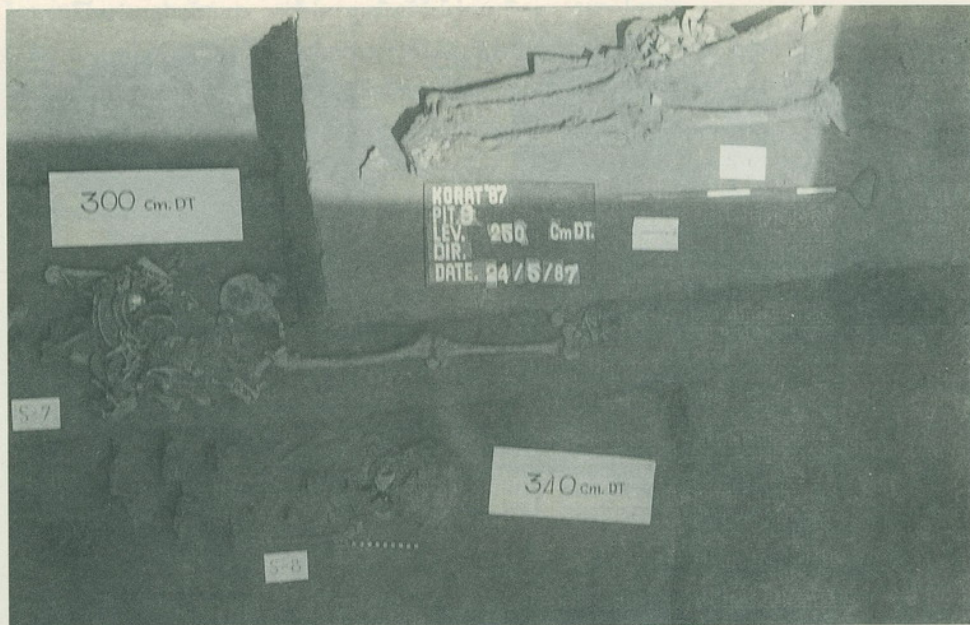
เขตอำเภอพิมาย ได้แก่ บ้านสัมฤทธิ์ ตำบลสัมฤทธิ์ บ้านชีวาน ตำบลชีวาน เป็นต้น

เขตอำเภอโนนไทย ได้แก่ ในบริเวณที่ตั้งของตัวอำเภอโนนไทย บ้านทองหลาง ตำบลพังเทียม เป็นต้น

เขตอำเภอสีคิ้ว ได้แก่ บริเวณสำนักสงฆ์บนเขาจันทร์งาม และบริเวณใกล้เคียง บ้านคลองตะแบกและบ้านใหม่สำโรง เป็นต้น

ลักษณะโดยรวมของแหล่งที่พบมักเป็นเนินดินธรรมชาติ ซึ่งเกิดจากการทับถมของตะกอนที่น้ำพามาทับถมไว้ในอดีต มีรูปร่างไม่แน่นอนอาจเป็นเนินดินรูปกลมหรือเนินสี่เหลี่ยม อาจเป็นเนินเดี่ยวหรือหลายเนินต่อกันซึ่งโดยปกติแล้วน้ำจะท่วมไม่ถึง แต่อยู่ห่างจากลำน้ำไม่มากนักจึงเหมาะแก่การทำเกษตรกรรม บนผิวดินมักมีเศษภาชนะดินเผากระจัดกระจายอยู่ทั่วไป และจะปรากฏเศษภาชนะดินเผาอยู่เป็นชั้นๆ สองข้างถนนเมื่อมีการตัดถนนผ่านกลางเนินดินเหล่านี้

๑.๑.๒ สภาพความเป็นอยู่และเทคโนโลยี เมื่อศึกษาและวิเคราะห์จากหลักฐานที่พบจากการขุดค้นทางโบราณคดีแสดงให้เห็นว่า การเข้ามาตั้งถิ่นฐานของชุมชนสมัยก่อนประวัติศาสตร์ในเขตจังหวัดนครราชสีมา ได้เลือกทำเลที่อยู่ใกล้แหล่งน้ำ ซึ่งบางกลุ่มยังมีการใช้ขวานหินขัดแบบไม่มีใบ ภาชนะดินเผาแบบลายเชือกทาบ เนื้อดินหยาบ บางแห่งไม่มีการใช้โลหะ แต่บางกลุ่มรู้จักใช้หินและโลหะในเวลาเดียวกัน บางชุมชนมีความสามารถในการผลิตภาชนะดินเผาที่มีคุณภาพดีและมีรูปแบบที่เป็นลักษณะเฉพาะตัว ซึ่งได้แก่ภาชนะดินเผาแบบ**พิมายดำ** (Pimai Black) ตกแต่งด้วยลายเส้นขัดมัน ซึ่งค้นพบเป็นครั้งแรกที่พิมายต่อมาพบที่บ้านสัมฤทธิ์และบ้านปราสาท อาจเป็นแบบเฉพาะของแหล่งโบราณคดี

ในเขตอำเภอฟิมายกับอำเภอโนนสูง กับภาชนะดินเผาที่ครึ่งด้านนอกเป็นสีดำขัดมัน ส่วนครึ่งด้านในเป็นสีแดง

ชุมชนก่อนประวัติศาสตร์ในแถบนครราชสีมามีความเจริญในระดับสังคมเกษตรกรรม รู้จักการทำงานศิลปะ เช่น การวาดภาพเขียนสีบนเพิงหินขนาดใหญ่ที่เขาจันทร์งาม อาจเป็นภาพที่วาดเพื่อกิจพิธีทางศาสนาที่ไม่ทราบแน่ชัด แสดงให้เห็นการล่าสัตว์โดยใช้อาวุธจำพวกธนูปรากฏในภาพเขียน รู้จักการปลูกข้าวเหนียวกินเพราะได้พบเมล็ดข้าว ๒ เมล็ดในหลุมขุดค้นที่บ้านสัมฤทธิ์ มีลักษณะเป็นข้าวเมล็ดป้อม เป็นข้าวปลูก และน่าจะเป็นข้าวเหนียวคล้ายกับข้าวเหนียวชนิดหนึ่งที่เรียกว่า **เหนียวมะดัน** (Niaw madan) ซึ่งปัจจุบันยังมีการปลูกข้าวชนิดนี้ในเขตจังหวัดนครราชสีมา มีการจับสัตว์บกมาเป็นอาหาร และอาจนำมาใช้งานหรือเป็นสัตว์เลี้ยงด้วย เช่น ภาพสุนัขที่อยู่ในกลุ่มคนในภาพเขียนสีที่เขาจันทร์งามเช่นกัน กระดูกสัตว์ที่พบจากการขุดค้นมีหลายชนิด เช่น หมู หมา วัว ควาย เก้ง กวาง ละองหรือละมั่ง พังพอน ปลา เต่า และม้า ซึ่งการพบกระดูกม้าที่หลุมขุดค้นที่บ้านโตนด อำเภอโนนสูง เป็นการพบครั้งแรกจากการขุดค้นทางโบราณคดีในประเทศไทย ส่วนสัตว์น้ำได้แก่ ปลาชนิดต่างๆ หอยนา หอยขมและหอยกาบ

คนสมัยก่อนประวัติศาสตร์ในบริเวณนี้รู้จักการนำไม้จำพวกมะม่วงหาวมะม่วงวัน ไม้ไผ่และไม้ที่คล้ายไม้ตะเคียนหินมาใช้ อาจนำมาหุงหาอาหาร ให้แสงสว่าง ให้ความอบอุ่น ก่อสร้างที่อยู่อาศัย ให้ความร้อนในการถลุงแร่และหล่อโลหะ เป็นต้น

จากการพบโครงกระดูกเป็นจำนวนมากในแหล่งโบราณคดีสมัยก่อนประวัติศาสตร์ในเขตจังหวัดนครราชสีมา พบว่าโครงกระดูกเหล่านี้มีขนาดความสูงไม่แตกต่างจากคนในปัจจุบันคือเพศหญิงสูงโดยเฉลี่ย ๑๕๒.๒๕ เซนติเมตร (คนไทยปัจจุบันเพศหญิงสูง ๑๕๑.๖๙ เซนติเมตร)

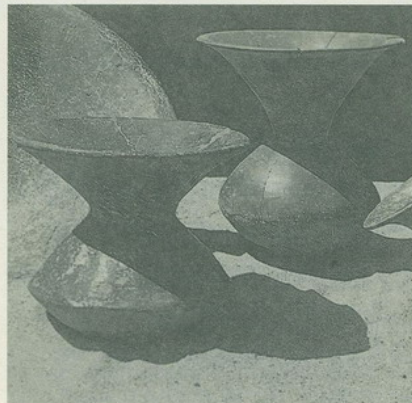
โครงกระดูก
มนุษย์ยุคโลหะ
ตอนปลาย
ที่บ้านด่าน
ทองหลาง
อำเภอโนนสูง
นครราชสีมา

๕๑

สภาพโครงกระดูกที่พบทำให้สันนิษฐานได้ว่า คนสมัยก่อนประวัติศาสตร์ในเขตจังหวัดนครราชสีมานิยมการประดับตกแต่งร่างกายด้วยเครื่องประดับจำนวนมาก กล่าวคือ นิยมสวมสร้อยคอทั้งแบบที่เป็นลูกปัดแก้ว ลูกปัดหิน บางที่มีห่วงสำริดสวมที่คอ ดุมหูสำริดวงแหวนคล้ายขดสปริง มีห่วงสวมเอวทำเป็นสำริดเส้นกลมหลายสิบเส้น บางโครงมีลูกปัดร้อยสวมเอวไว้ นิยมสวมกำไลหินอ่อน และมีการสวมแหวนสำริดที่นิ้วมือและที่นิ้วหัวแม่มือเท่าด้วยการใส่สิ่งของร่วมกับการฝังศพ ได้แก่ ภาชนะดินเผา แหวนสำริด กำไลสำริด และลูกปัด นอกจากนี้ยังพบว่ามีการฝังโครงกระดูกจำนวนมากในปากศพ พบที่บ้านด่านทองหลาง อำเภอโนนสูง จังหวัดนครราชสีมา

ความเจริญทางเทคโนโลยีของคนสมัยก่อนประวัติศาสตร์ในเขตจังหวัดนครราชสีมาที่สำคัญได้แก่ การรู้จักทอผ้าเป็นเครื่องนุ่งห่ม เพราะได้พบแว่นดินเผาซึ่งเป็นอุปกรณ์ชนิดหนึ่งในการปั่นด้าย เป็นดินเผารูปกลมแบนรูปสูงและรูปครึ่งวงกลม เจาะรูตรงกลางและรู้จักการหล่อโลหะเป็นเครื่องมือเครื่องใช้ในชีวิตประจำวัน โดยใช้เบ้าดินเผาขนาดเล็ก รูปรางคล้ายแก้วน้ำปากกว้าง มีจะงอย ส่วนก้นตัดตรง ใช้สำหรับหลอมโลหะให้เหลวเพื่อเทลงแม่พิมพ์ อาจใช้หล่อสำริดเป็นเส้นแล้วนำมาขัดเป็นรูปสปริงแล้วงอที่ปลายด้านหนึ่งเกี่ยวกับที่ดัดงอให้เป็นดุมหูหรือนำมาดัดเป็นแหวนได้หลายวง ทำห่วงสวมเอวและคอ เป็นต้น

ภาชนะดินเผา
พบที่แหล่ง
โบราณคดี
บ้านปราสาท
อำเภอโนนสูง
ฝังร่วมกับ
โครงกระดูก
มนุษย์ยุคโลหะ
ตอนปลาย

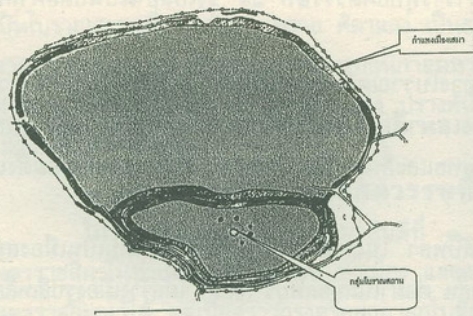
๑.๒ สมัยประวัติศาสตร์ ตอนต้น

ในช่วงนี้เป็นระยะที่บริเวณนี้เริ่มมีการรับวัฒนธรรมประเพณี ตลอดจนคติความเชื่อมาจากแหล่งอื่น เพราะดินแดนที่เป็นประเทศไทยในปัจจุบัน อยู่บนเส้นทางติดต่อค้าขายทั้งทางบกและทางทะเลระหว่างจีนกับอินเดีย อิทธิพลสำคัญที่มาปรับแต่งสภาพสังคมจากสมัยก่อนประวัติศาสตร์มาเป็นสังคมสมัยประวัติศาสตร์ได้แก่ การรับอิทธิพลอารยธรรม

อินเดียในสมัยทวารวดี ระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๑ - ๑๖ และการรับอิทธิพลวัฒนธรรมขอมหรือเขมรในระยะพุทธศตวรรษที่ ๑๔ - ๑๘ ก่อนที่จะมีการตั้งอาณาจักรของคนไทยขึ้นในพุทธศตวรรษที่ ๑๙

๑.๒.๑ พุทธศตวรรษที่ ๑๑ - ๑๖ ความเจริญในสมัยนี้เป็นแบบสังคมเมืองที่มีพุทธศาสนาลัทธิเถรวาทเป็นหลักของชุมชนมีเมืองสำคัญๆ ที่มีความเจริญขึ้นในกลุ่มแม่น้ำที่เป็นต้นลำน้ำของแม่น้ำมูลคือลำตะคองและลำน้ำลำปลายมาศ ในสมัยประวัติศาสตร์นี้บริเวณที่เคยเป็นที่ตั้งของชุมชนโบราณมีอยู่เป็นจำนวนมากในเขตอำเภอสูงเนินและอำเภอโนนสูง เช่น เมืองเสมา และเมืองโคราชปุระหรือเมืองโคราช บ้านโนนกระเบื้อง ตำบลโนนคำ อำเภอสูงเนิน เมืองโบราณโนนเมืองเก่าหนองละวาง บ้านดิว บ้านเจนน้อย บ้านเสมาใหญ่ ตำบลเสมาใหญ่ อำเภอบัวใหญ่ เป็นต้น

เดิมสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงสันนิษฐานว่า ในเขตอำเภอสูงเนินมีเมืองโบราณ ๒ เมือง คือเมืองเสมา กับเมืองโคราชปุระ หรือเมืองโคราช และ

ผังเมืองเสมา

การขุดค้น
เมืองเสมา

มีผู้สันนิษฐานว่า เมืองโคราชคือ เมืองหน้าด่านของขอมเป็นเมืองเลี้ยงสัตว์โดยเฉพาะโคไว้ใช้ในราชการ แต่ในปัจจุบันจากหลักฐานภาพถ่ายทางอากาศของโครงการวิจัยชุมชนโบราณจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๑๗ และการสำรวจภาคพื้นดินของนักโบราณคดีพบร่องรอยเมืองโบราณ คือเมืองเสมา อยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือ ของอำเภอสว่างแดนดินประมาณ ๕ กิโลเมตร ห่างจากตัวเมืองนครราชสีมาในปัจจุบันประมาณ ๓๑ กิโลเมตร ลักษณะเมืองเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้ามุมมนขนาด ๑,๗๐๐ x ๑,๕๐๐ เมตร กำแพงเป็นคันดินสูง บางส่วนเป็นศิลาแลงและหินทรายอยู่ส่วนบน มีคูน้ำล้อมรอบเมือง ปัจจุบันน้ำตื้นเขินกลายเป็นพื้นที่นาเกือบทั้งหมด ภายในเมืองเสมามีคันดินรูปสี่เหลี่ยมหลายแห่ง บางแห่งเป็นขอบเขตของศาสนสถานมีซากโบราณสถานก่อสร้างด้วยหินทราย บางแห่งเป็นสระน้ำ บริเวณรอบตัวเมืองมีร่องรอยของชุมชนโบราณและศาสนสถานที่เกี่ยวข้องกับวัฒนธรรมทวารวดี เช่น บ้านคลองขวาง มีพระพุทธรูปหินทรายปางไสยาสน์และธรรมจักรหินทราย ที่วัดธรรมจักรเสมาราม ใบเสมาหินปักเรียงกันเป็นระยะๆ ในเขตบ้านหินตั้ง และซากโบราณสถานที่บ้านแก่นท้าว นอกจากนี้ยังพบศิลาจารึกหลายหลักบริเวณเมืองโบราณเสมาและที่ใกล้เคียง กัน เช่น จารึกบ่ออีกา จารึกเมืองเสมา และจารึกสูงเนิน เป็นจารึกอักษรขอมโบราณ ภาษาสันสกฤตและเขมรอายุพุทธศตวรรษที่ ๑๕ - ๑๖

อนึ่ง เมืองโคราชปุระ หรือเมืองโคราช ปัจจุบัน ไม่พบร่องรอยของเมืองโบราณจากภาพถ่ายทางอากาศหรือจากการสำรวจภาคพื้นดินของนักโบราณคดี พบแต่โบราณสถานอิทธิพลศิลปะวัฒนธรรมขอม ได้แก่ ปราสาทเมืองแขก ปราสาทโนนกู่ ปราสาทหินเมืองเก่า ปราสาทหินบ้านปราสาท เป็นต้น

เดิมเชื่อกันว่าในบริเวณจังหวัดนครราชสีมาอาจเป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรโบราณที่ชื่อว่า **ศรีจนาศะ** ซึ่งเป็นชื่ออาณาจักรที่พบในศิลาจารึก ๓ หลัก ครั้งแรก ศาสตราจารย์ ยอร์จ เซเดส์ อ่านพบชื่ออาณาจักรและพระนามของกษัตริย์ในศิลาจารึกซึ่งพบที่โบสถ์พราหมณ์ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ต่อมาจึงพบเรื่องราวนี้อีกในศิลาจารึกที่พบในเขตจังหวัดนครราชสีมา คือ จารึกบ่ออีกา อำเภอสว่างแดนดิน และจารึกหินซอน (หินโค่น) ซึ่งพบที่บ้านมะค่า ตำบลสำโรง อำเภอบัวชุมชัย ข้อความในศิลาจารึกทั้งสามทำให้ทราบแต่เพียงว่า ระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๓ - ๑๖ บริเวณที่ราบสูงโคราชได้มีอาณาจักรโบราณแห่งหนึ่ง มีประชาชนเป็นชนชาติที่พูดภาษามอญ - เขมร ศาสนาที่นับถือคือศาสนาพุทธ

นิยายมหายานหรืออาจารย์วาท ต่อมาราวพุทธศตวรรษที่ ๑๕ จึงเปลี่ยนไปนับถือศาสนา
ฮินดูไศวนิกาย

ต่อมาได้มีการขุดค้นทางโบราณคดีของกรมศิลปากรในระแวกหลังที่บริเวณ
เมืองเสมา ได้มีข้อสันนิษฐานว่า **เมืองเสมาคือเมืองศรีจนาศะ** ในระยะแรกจัดเป็นชุมชน
ในวัฒนธรรมทวารวดี นับถือศาสนาพุทธและฮินดู และเป็นชุมชนในวัฒนธรรมขอมตั้งแต่
ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๕ - ๑๘

นอกจากนี้ยังมีเมืองพลับพลา ในเขตอำเภอยะรัง ซึ่งเดิมเป็นเมืองสมัย
ทวารวดี เมืองรูปร่างกลมรี มีคูน้ำหลายชั้น ต่อมาในสมัยลพบุรี (ขอม) ได้สร้างเมืองรูปสี่เหลี่ยม
ผืนผ้าซ้อนบนเมืองเก่าแบบทวารวดี

หลักฐานข้อมูลที่เป็นตำนานพื้นบ้านที่เกี่ยวข้องกับสมัยทวารวดี (มอญ) มี
๒ เรื่องคือ เรื่องเมืองขวางทะบุรีและเรื่องเมืองทวารวดีศรีมหานคร ในสมัยทวารวดีนี้ประชาชน
ส่วนใหญ่คงนับถือศาสนาพุทธนิกายเถรวาท (หินยาน) เช่นเดียวกับชาวอีสานโบราณในสมัย
เดียวกันทั้งสิ้นเพราะได้พบโบราณสถานและศิลปะวัตถุที่มีลักษณะคล้ายคลึงกันทั่วอีสาน ส่วน
ข้อมูลที่เป็นโบราณวัตถุสมัยทวารวดีที่พบในเขตจังหวัดนครราชสีมาหลายอย่าง เช่น แผ่นศิลา
จำหลักเป็นพระพุทธรูปปางสมาธิ พบที่อำเภอด่านขุนทด พระพุทธรูปศิลาปางไสยาสน์และ
ธรรมจักรศิลาพบที่วัดธรรมจักรเสมาราม บ้านคลองขวาง อำเภอสว่างหิน นอกจากนี้ได้พบ
หินตั้ง เสาหินทรายสลัก ที่บ้านหินตั้ง อำเภอสว่างหินและหมู่ ๗ บ้านโหนด ตำบลบ้านโหนด
อำเภอนโนสูง

๑.๒.๒ พุทธศตวรรษที่ ๑๔ - ๑๘ ในช่วงนี้มีความเปลี่ยนแปลงในทาง
วัฒนธรรมค่อนข้างมาก วัฒนธรรมขอมได้แพร่เข้าสู่อีสานทางปากช่องชัยและช่องตะโกลงสู่ชุมชน
ในลำนํ้าลำพระเพลิง ลำจักราชและลำปลายมาศ ทำให้เกิดเป็นบ้านเมืองขึ้นในสมัยลพบุรี
มากมาย วัฒนธรรมขอมที่แพร่เข้ามาอาจหมายถึง การที่มีประชาชนชาวขอมเข้ามาตั้ง
หลักแหล่งอยู่ด้วย การตั้งถิ่นฐานในสมัยนี้อาจแยกออกเป็น ๒ สาย โดยถือลำนํ้าลำปลายมาศ
เป็นหลักสายหนึ่ง แพร่ออกไปทางฝั่งตะวันตกของลำนํ้าลำปลายมาศ ทำให้เกิดมีบ้านเมือง
สมัยลพบุรีขึ้นในเขตปากช่องชัย ครบุรี พิมาย และบริเวณลุ่มแม่น้ำสะแกและลำนํ้ามูล
ในเขตจังหวัดนครราชสีมาเป็นศูนย์กลางความเจริญในด้านวัฒนธรรมและเศรษฐกิจ ต่อเนื่อง
มาจากเมืองเสมาในลุ่มน้ำลำตะคอง ส่วนการขยายตัวของวัฒนธรรมขอมที่แพร่ออกไปทาง
ตะวันออกของลำนํ้าลำปลายมาศนั้นขยายเข้าไปในเขตจังหวัดบุรีรัมย์ สุรินทร์และศรีสะเกษ
บริเวณนี้จะพบร่องรอยของปราสาทหินเป็นจำนวนมาก จนอาจกล่าวได้ว่า ตั้งแต่ฝั่งใต้ของ
ลำนํ้ามูลในเขตจังหวัดนครราชสีมา บุรีรัมย์และศรีสะเกษ บ้านเมืองและผู้คนในสมัยลพบุรีนี้
เป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรขอม สิ่งเหล่านี้เห็นได้จากการที่ไม่มีเรื่องราวปรากฏให้ทราบถึง
บ้านเมืองในดินแดนแถบนี้ในเอกสารประวัติศาสตร์สมัยต้นอยุธยาและจากตำนานท้องถิ่น

หลักฐานข้อมูลที่พบในจังหวัดนครราชสีมานอกจากศิลาจารึกภาษาขอม
แล้วยังมีตำนานและชาดก ๒ เรื่อง คือ เรื่องนางอรพิมพ์กับปาจิตตกุมาร และเรื่องเมืองสีดาหรือ
นิทานเรื่องท้าวกำพรา ส่วนที่เป็นโบราณวัตถุได้แก่ เศียรพระโพธิสัตว์สำริดที่บ้านโหนด และ
รูปศิลาจำหลักพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ซึ่งเชื่อกันว่าเป็นรูปของพระเจ้าพรหมทัต เศียรพระพรหม
และประติมากรรมสตรีที่เรียกว่า นางอรพิมพ์ พบที่ปราสาทหินพิมาย

โบราณสถานสมัยลพบุรีในเขตจังหวัดนครราชสีมาได้แก่ ปราสาทหิน ซึ่งเป็นโบราณสถานที่สร้างด้วยหินทราย ศิลาลง เป็นส่วนใหญ่ ปราสาทเหล่านี้สร้างขึ้นเพื่อเป็นศาสนสถานในศาสนาฮินดูและศาสนาพุทธนิกายมหายาน เช่น ปราสาทหินพิมาย ปราสาทพนมวัน ปราสาทนางรำ ปราสาทสระเพรง ปรางค์บ้านภู ปรางค์ภูสีดา เมืองโคราชปุระและเมืองพลับพลา เป็นต้น

๑.๓ สมัยอยุธยา (พุทธศตวรรษที่ ๑๙ - ๒๕)

ในรัชสมัยของสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ (พระเจ้าอู่ทอง) ยังไม่ปรากฏชื่อเมืองนครราชสีมาในทำเนียบเมืองขึ้น ๑๖ หัวเมือง แสดงว่า กรุงศรีอยุธยายังไม่สามารถรวมเมืองนครราชสีมาไว้ได้ แต่เมื่อคราวกรุงศรีอยุธยาไปตีเขมร เชื่อว่าคงได้เมืองนครราชสีมาไว้ในอำนาจแล้ว และผนวกเข้าเป็นเมืองหน้าด่านเพื่อรักษาอำนาจปกครองในแถบนี้ไว้โดยเห็นว่าชัยภูมิของเมืองเหมาะสม ดังปรากฏชื่อเมืองนครราชสีมาในกฎหมายตราสามดวงในรัชสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถว่า เป็นเมืองหนึ่งในทำเนียบเมืองพระยามหานคร ๘ เมืองที่ต้องถือน้ำพิพัฒน์สัตยา และในกฎหมายศักดินาทหารหัวเมืองระบุว่า มีตำแหน่งเป็นเมืองพระยามหานครชั้นโท มีฐานะเป็นเมืองเอกมีเมืองขึ้นรวม ๑๔ เมือง

หลักฐานที่ปรากฏชัดเจนของเมืองนครราชสีมาในสมัยกรุงศรีอยุธยาคือในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราชได้โปรดฯ ให้พระยายมราช (สังข์) ขึ้นมาครองเมืองนครราชสีมา และโปรดฯ ให้ย้ายเมืองจากที่ตั้งเดิมคือ เมืองที่ตำบลโคราช อำเภอสูงเนิน มาสร้างเป็นเมืองขึ้นใหม่ในที่ซึ่งเป็นที่ตั้งของเมืองนครราชสีมาในปัจจุบัน โดยเอาชื่อเมืองเดิมทั้งสองคือเมืองเสมากับเมืองโคราชมาประมารวมกันเป็นชื่อเมืองใหม่ว่า เมืองนครราชสีมา

สำหรับตัวเมืองนครราชสีมาปัจจุบัน สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงสันนิษฐานว่า สร้างขึ้นในรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช (พ.ศ. ๒๑๙๙ - ๒๒๓๑) โดยช่างชาวฝรั่งเศสเป็นผู้ออกแบบวางผังเมือง สร้างกำแพงล้อมรอบเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ขนาด ๑,๐๐๐ x ๑,๗๐๐ เมตร วัดโดยรอบยาวประมาณ ๕,๒๑๘ เมตร มีคูน้ำล้อมรอบ เนื้อที่ภายในกำแพงเมืองประมาณ ๑,๐๐๐ ไร่ กำแพงเมืองก่อด้วยอิฐ มีใบเสมาเรียงรายตลอด มีป้อมตามกำแพงเมือง ๑๕ ป้อม และมีประตูเมือง ๔ ประตู สร้างด้วยศิลาลง คือ

ประตูทางด้านทิศเหนือ ชื่อ ประตูพลแสน หรือประตูน้ำ

ประตูทางด้านทิศใต้ ชื่อ ประตูไชยณรงค์ หรือประตูผี

ประตูทางด้านทิศตะวันออก ชื่อ ประตูพลล้าน

ประตูทางด้านทิศตะวันตก ชื่อ ประตูชุมพล

เหนือประตูเมืองทั้ง ๔ แห่ง มีหอรักษาการอยู่ข้างบนเชิงเนินทำเป็นรูปเรือน (คฤหา) หลังคามุงด้วยกระเบื้องดินเผา มีข้อฟ้าใบระกาเหมือนกันทุกแห่ง แต่ปัจจุบันปรากฏหลักฐานให้เห็นแต่เพียงประตูชุมพลเพียงแห่งเดียว ซึ่งกรมศิลปากรได้ประกาศขึ้นทะเบียนเป็นโบราณสถานในราชกิจจานุเบกษา เล่มที่ ๕๓ ตอนที่ ๓๔ ลงวันที่ ๒๗ กันยายน พ.ศ. ๒๔๗๙

เมืองนครราชสีมา มีเมืองขึ้น ๕ เมือง คือ นครจันทิกอยู่ทางทิศตะวันตก เมืองชัยภูมิอยู่ทางทิศเหนือ เมืองพิมายอยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือ เมืองบุรีรัมย์อยู่ทางทิศตะวันออก เมืองนางรองอยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ หลังจากนั้นได้ตั้งเมืองเพิ่มขึ้นอีก ๙ เมือง คือ เมืองบำเหน็จณรงค์ เมืองจัตุรัส เมืองเกษตรสมบูรณ์ เมืองภูเขียว เมืองชนบทอยู่ทางทิศเหนือ

รวม ๕ เมือง ทางทิศตะวันออกตั้งเมืองพุทไธสง ทิศตะวันออกเฉียงใต้ตั้งเมืองประโคนชัย เมืองรัตนบุรี ทางทิศใต้ตั้งเมืองปักธงชัย เมืองนครราชสีมาจึงมีเมืองขึ้นทั้งสิ้น ๑๔ เมือง เมื่อสร้างเมืองใหม่ในรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราชนั้น พระองค์โปรดฯ ให้พระยายมราช (สังข์) เป็นผู้ปกครอง ครั้นสมเด็จพระนารายณ์มหาราชสวรรคต พระยายมราช (สังข์) ไม่ยอมไปร่วมพระราชพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา จึงกลายเป็นกบฏ

สมเด็จพระเพทราชาได้ครองราชสมบัติสืบต่อมา มีพระบรมราชโองการให้อัครมหาเสนาบดีเกณฑ์กองทัพไปตีเมืองนครราชสีมา ครั้นถึงเมืองนครราชสีมา ก็เข้าล้อมเมืองสู้รบกันเป็นสามวันนานถึง ๒ ปี กองทัพของอัครเสนาบดีจึงคิดอุบายหลายอย่าง เช่น ทำลูกปืนกลยิงเข้าเมือง ผูกวัวจูงเอาหม้อดินผูกแขวนสายป่านอันใหญ่เข้าไปในเมือง แล้วจุดเพลิงชนวนลั่นแล้วยิงธนูเพลิงที่หม้อดินเพื่อเผาเมือง ตกกลางคืนกองทัพสามารถยึดเมืองได้สำเร็จ เจ้าเมืองนครราชสีมา (พระยายมราช สังข์) หนีไปสมทบกับเจ้าพระยารามเดโชที่นครศรีธรรมราช ซึ่งเป็นกบฏในปี พ.ศ. ๒๒๓๔ ในที่สุดพระยานครราชสีมาตายในที่รบ พระยารามเดโชต้องเดินทางออกนอกเมือง สมเด็จพระเพทราชาสามารถปราบกบฏได้สำเร็จ สาเหตุที่ทำให้พระยายมราช (สังข์) และพระยารามเดโชเป็นกบฏเนื่องจากเหตุผลที่ว่า พระเพทราชาและหลวงสรศักดิ์เป็นกบฏต่อสมเด็จพระนารายณ์ ด้วยสำนึกในพระมหากรุณาธิคุณ จึงไม่ยอมรับสมเด็จพระเพทราชาเป็นกษัตริย์

พ.ศ. ๒๒๓๕ เกิดกบฏบุญกว้าง มีชาวลาวผู้หนึ่งชื่อ อ้ายบุญกว้างอ้างตัวเป็นผู้วิเศษ มีวิชาคาถาอาคม ได้พาพรรคพวกจำนวน ๒๘ คน มาพักอาศัยที่ศาลาแห่งหนึ่งนอกเมืองนครราชสีมา แล้วให้พระยานครราชสีมาคนใหม่ออกไปพบ เมื่อพระยานครราชสีมาออกไปพบ ได้ถูกอ้ายบุญกว้างข่มขู่จนเกิดความครั่นคร้าม อ้ายบุญกว้างได้ทีจึงเข้าเมืองนครราชสีมา กรมการเมืองทั้งหลายก็ยอมเป็นพวก

พระยานครราชสีมาจึงวางแผนล่อลวงให้อ้ายบุญกว้างยกกำลังย้ายไปตั้งที่เมืองลพบุรี เพื่อเตรียมกำลังตีกรุงศรีอยุธยา จากนั้นพระยานครราชสีมาได้ส่งหนังสือกลับไปกราบทูลสมเด็จพระเพทราชา จึงมีพระบรมราชโองการนัดหมายเวลาเข้าจับตัวกบฏปราบได้สำเร็จ แล้วนำตัวอ้ายบุญกว้างไปประหารชีวิตที่อยุธยา

ต่อมาในรัชกาลสมเด็จพระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์ (พ.ศ. ๒๓๐๑ - ๒๓๑๐) เกิดเหตุการณ์พระยาช้างเผือกแตกโรงออกจากกรุงไปป่าทางตะวันออกแขวงเมืองจำปาศักดิ์ ชาวเขมรและชาวส่วยได้ช่วยติดตามช้างเผือกกลับมาได้ จึงบำเหน็จความชอบให้ชาวเขมรและส่วยเหล่านั้นทำราชการเป็นหัวหน้าคุมชาวเขมรและส่วยขึ้นกับเมืองพิมาย จึงเห็นได้ว่า ในระยะนี้อาณาเขตของกรุงศรีอยุธยาได้แผ่ขยายไปถึงเขมรป่าดง โดยขึ้นกับเมืองพิมายซึ่งเป็นดินแดนที่ขึ้นกับกรุงศรีอยุธยามาก่อน และติดต่อกับกรุงศรีอยุธยาโดยผ่านทางเมืองนครราชสีมา

พ.ศ. ๒๓๐๘ พม่ายกกำลังล้อมกรุงศรีอยุธยา กองทัพนครราชสีมาถูกเกณฑ์ให้ไปรักษากรุง ท้าเมืองนครราชสีมาได้มาตั้งค่ายอยู่ใกล้วัดเจติยเถว โดยมีพระยารัตนาธิเบศร์คุมกองทัพเมืองนครราชสีมาคุมมาตั้งรักษาเมืองธนบุรี กองทัพพม่าตีค่ายไทยที่ตำบลบางหญ้าแพรก ใน พ.ศ. ๒๓๐๘ แล้วยกมาตีทัพไทย พวกไทยที่บางกุ้งก็แตกหนี จึงยกทัพเข้ามาถึงเมือง

ธนบุรี พระยารัตนาธิเบศรไม่ได้สู้รบด้วยหนึกลับไปกรุงศรีอยุธยา กองทัพเมืองนครราชสีมา จึงเลิกล้มกลับไป เมืองธนบุรีก็ตกเป็นของพม่า

ใน พ.ศ. ๒๓๐๙ กรมหมื่นเทพพิพิธ (พระองค์เจ้าแขก) พระราชโอรสของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศได้เข้าศึก จึงลอบกลับเมืองไทยหลังจากถูกเนรเทศไปเกาะลังกา เนื่องจากสมเด็จพระที่นั่งสุริยamarinทร์ทรงระแวงว่า กรมหมื่นเทพพิพิธจะคบคิดกับเสนาผู้ใหญ่ เป็นกบฏต่อแผ่นดิน พระองค์ชักชวนพวกชาวหัวเมืองชายทะเลตะวันออกมาจัดรวมเป็นกองทัพ จะยกไปรบพม่าที่มัลลอมกรุงศรีอยุธยา แต่เมื่อถูกพม่าตีแตกที่นครนายก ก็นำกำลังที่เหลือหนีมาอยู่ที่บ้านโคกพระยา นครราชสีมา ได้ชักชวนให้พระยานครราชสีมาเจ้าเมืองยกกำลังมาร่วม แต่เมื่อพระยานครราชสีมาส่งคนมาลอบผ่านายทหารของพระองค์ พระองค์จึงส่งคนไปลอบฆ่าพระยานครราชสีมาเป็นการแก้แค้น กรมหมื่นเทพพิพิธจึงเข้ายึดเมืองนครราชสีมาไว้ หลวงแพ่งน้องพระยานครราชสีมาได้นำกำลังจากเมืองพิมายมาจับตัวกรมหมื่นเทพพิพิธไว้ได้ พระพิมายนำเอาตัวไปคุมไว้ที่เมืองพิมาย พอกรุงแตกพระพิมายเห็นว่า กรมหมื่นเทพพิพิธเป็นเชื้อเจ้านาย จึงยกขึ้นเป็นหัวหน้าก๊ก เรียก ก๊กเจ้าพิมาย เจ้าพิมายตั้งพระพิมายเป็นเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ผู้สำเร็จราชการ ในครั้งนั้น พวกข้าราชการเชื้อพระวงศ์บางส่วนก็หนีมาอยู่เมืองพิมายเป็นจำนวนมาก จึงได้ตั้งให้เป็นขุนนางใหญ่น้อยตามควรแก่ฐานะ จากนั้นพระยาศรีสุริยวงศ์ก็ให้พระยาวรวงศาธิราชตั้งอยู่ที่บ้านจอหอ รักษาเมืองนครราชสีมา ส่วนพระยาศรีสุริยวงศ์เดินทางกลับเมืองพิมาย เพื่อเป็นกำลังสำคัญให้แก่กรมหมื่นเทพพิพิธ ตั้งเป็นชุมนุมเจ้าพิมาย

พ.ศ. ๒๓๑๑ สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชทรงรบชนะสุกี้พระนายกองที่ค่ายโพธิ์สามต้น ขับไล่พม่าออกจากกรุงศรีอยุธยาได้ เมื่อตั้งราชอาณาจักรเรียบร้อยแล้ว ก็ทรงดำเนินนโยบายรวบรวมชาวไทยให้เป็นปึกแผ่น โดยปราบปรามชุมนุมต่างๆ เริ่มด้วยชุมนุมเจ้าพระยาพิษณุโลก แต่ได้รับบาดเจ็บที่พระขงส์ จึงทรงยกทัพกลับกรุงธนบุรี เมื่อหายประชวรแล้วทรงทราบข่าวว่า มอญ ปลัดพระนายกองแตกออกจากค่ายโพธิ์สามต้นไปเข้ากับชุมนุมเจ้าพิมาย สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชจึงเสด็จยกทัพหลวงไปตีเมืองพิมาย ทัพเจ้าพิมายยกกองทัพมาตั้งค่ายรับอยู่ที่ค่ายด่านขุนทด เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ พระมหามนตรีและมอญ ตั้งทัพรับอยู่ที่บ้านจอหอ ในที่สุดด่านจอหอถูกตีแตกยับเยิน เมื่อกรมหมื่นเทพพิพิธได้ทราบข่าวว่า เสียที่ตั้งและพระยาทั้งสามแล้ว จึงได้ควบคุมไพร่พลหนีไปอยู่ที่กรุงศรีสัตนาคนหุต แต่ขุนชนะกรมเมืองนครราชสีมาติดตามจับได้ทั้งครอบครัวและถูกนำตัวไปถวายสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ในครั้งนั้นทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งขุนชนะเป็นพระยากำแพงสงคราม ครองเมืองนครราชสีมา และให้ประหารกรมหมื่นเทพพิพิธเสีย

ต่อมา พ.ศ. ๒๓๑๘ เจ้าเมืองนางรองซึ่งขึ้นกับเมืองนครราชสีมาเอาใจออกห่าง ไปขึ้นกับเจ้าโอเจ้าเมืองนครจำปาศักดิ์ เจ้าโอรับไว้ สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชได้โปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาจักรีและเจ้าพระยาสุรสีห์ยกทัพขึ้นไปปราบได้สำเร็จ

พ.ศ. ๒๓๒๑ กรุงธนบุรีเกิดสงครามกับกรุงศรีสัตนาคนหุต เนื่องจากพระเจ้าสิริบุญสารแห่งกรุงศรีสัตนาคนหุต ได้ทำพระราชไมตรีกับพระเจ้ากรุงธนบุรี ต่อมาพระเจ้าสิริบุญสารยกกองทัพไปรุกรานพระวราชวงศ์เวียงดอนกอง พระวขอความช่วยเหลือจาก

เจ้าไชยกุมารเจ้าเมืองจำปาศักดิ์ แต่ไม่สำเร็จเพราะเคยมีเรื่องขัดแย้งกัน เมื่อทัพของพระยาสุโขจากเวียงจันทน์เอาชนะพระวอได้จึงประหารพระวอเสียในที่รบ บุตรของพระวอและบุตรของพระตาจึงขอขึ้นกับกรุงธนบุรีผ่านเมืองนครราชสีมา สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชจึงโปรดฯ ให้ยกกองทัพไปช่วยตีกรุงศรีสัตนาคนหุต โดยมารวมพลที่เมืองนครราชสีมาและสามารถตีได้สำเร็จ หลังจากเสร็จศึกแล้วเจ้าพระยาจักรีและเจ้าพระยาสุรสีห์ได้อัญเชิญพระแก้วมรกตและพระบางเข้ามากรุงธนบุรีพร้อมกับกวาดต้อนครัวลาวมาไว้ที่เมืองสระบุรี ลพบุรี และกรุงธนบุรี

๑.๔ สมัยรัตนโกสินทร์

เมืองนครราชสีมาในฐานะเป็นเมืองสำคัญในด้านการทหาร และการปกครองยิ่งกว่าแต่ก่อนมาก ในต้นรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช โปรดเกล้าฯ ให้เมืองนครราชสีมาในฐานะเป็นเมืองเอก เจ้าเมืองมีบรรดาศักดิ์ **เจ้าพระยา** ให้ปกครองเมืองเขมรป่าดงและหัวเมืองตอนในภาคอีสาน

ในสมัยนี้พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช โปรดฯ ให้ตั้งเมืองเวียงจันทน์และเมืองจำปาศักดิ์เป็นประเทศราชขึ้นตรงต่อกรุงเทพฯ ทรงตั้งเจ้านันทเสนโอรสของพระเจ้าสิริบุญสารครองเมืองเวียงจันทน์ และมีพระราชประสงค์จะตั้งหัวเมืองลาวชั้นนอกให้เป็นกำลังของเมืองนครราชสีมา อยู่ระหว่างเมืองเวียงจันทน์และเมืองจำปาศักดิ์ และทรงมีนโยบายให้มีการตั้งเมืองให้มากขึ้นโดยให้ท้าวพระยาพื้นเมืองเกลี้ยกล่อมผู้คน หาสมัครพรรคพวกตั้งอยู่เป็นหลักแหล่งที่แน่นอน เมื่อชุมชนใดมีคนมากก็โปรดฯ ให้ตั้งเป็นเมืองขึ้น มีผู้นำชุมชนนั้นเป็นเจ้าเมือง ทำให้ราษฎรที่หลบหนีไปอยู่ทางฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขงกลับคืนมาเป็นจำนวนมาก

พระยานครราชสีมาปราบกบฏอ้ายเชียงแก้ว

ใน พ.ศ. ๒๓๓๔ อ้ายเชียงแก้ว เป็นคนในตำบลเขาโอง แขวงเมืองโขง หรือเมืองสาร์วันในทางใต้ของลาวปัจจุบัน เป็นผู้มีความรู้เนื่องจากเคยบวชเรียนมาก่อน และมีความรู้ทางไสยศาสตร์ (คำว่า เชียง สันนิษฐานว่าคงมาจากคำว่า เชียงที่แปลว่าคนเคยบวชเรียนมาก่อน) มีพรรคพวกเป็นชาวข่าได้ก่อกบฏขึ้น เนื่องจากไพร่ลาวข่าแถบเมืองอัตปือได้รับความลำบากมากเพราะต้องจ่ายส่วยทองคำให้แก่ทางกรุงเทพฯ ถึงปีละ ๖ ชั่ง อีกทั้งพวกเขายังถูกกดขี่จากชาวลาวและถูกลาวรุกรานอยู่เสมอ โดยลาวจะส่งผู้ปกครองที่มีเชื้อสายลาวหรือคนที่เคยบวชเรียนไปปกครองพวกเขา พวกเขามีความเคารพและศรัทธานักบวชมาก จึงทำให้อ้ายเชียงแก้วมีผู้นิยมชมชอบมาก ประกอบกับในระยะนั้นเกิดสงคราม ๔ ทัพขึ้นทางกรุงเทพฯ จึงเป็นเหตุทำให้หัวเมืองทางตะวันออกกระดังกระเดื่อง รวมทั้งพวกข่าที่ต้องการเป็นอิสระ ดังนั้นถ้าพวกเขาสามารถตีเมืองจำปาศักดิ์ที่เคยเป็นอาณาจักรดั้งเดิมของพวกเขา และเป็นที่ประทับของกษัตริย์ลาวในฐานะเมืองประเทศราชของไทยได้ ก็เท่ากับกอบกู้เอกราชของตนคืนมาได้ ในระยะแรกกองทัพของอ้ายเชียงแก้วประสบผลสำเร็จ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช โปรดฯ ให้พระยานครราชสีมา (ทองอินทร์) ซึ่งในขณะนั้นเป็นพระพรหมภักดียกกระบัตรเมืองนครราชสีมายกทัพไปปราบอ้ายเชียงแก้ว ในที่สุดอ้ายเชียงแก้วถูกท้าวฝ่ายหน้าจับได้ และถูกฆ่าตายบริเวณแก่งตะนะ ที่เมืองโขงเจียม จังหวัดอุบลราชธานีใน พ.ศ. ๒๓๓๔

ผลของกบฏอ้ายเชียงแก้ว ทำให้ฐานะและอำนาจทางสายเจ้าจำปาศักดิ์ไชยกุมารลดลงโดยปริยาย ให้แต่งตั้งท้าวฝ่ายหน้าเป็นพระวิไชยขัตติยวงศา (สายพระวอ พระตา) ครองเมืองจำปาศักดิ์สืบต่อมา และเกิดประเพณีดีซ้ำ คือ การจับชาวขามมาเป็นทาสหรือซื้อขาย (ซึ่งเป็นประเพณีป่าเถื่อน แต่ได้ยกเลิกไปในสมัยรัชกาลที่ ๕ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๗) จากประเพณีดังกล่าวเป็นสาเหตุที่ทำให้ชาวข่าได้รวมตัวกันก่อกบฏในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศ-หล้านภาลัย

กำเนิดศาลช้างเผือกเมืองนครราชสีมา

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช เกิดช้างเผือกพัง ซึ่งคล้องได้ในแขวงเมืองญะเขว ๒ เชือก ขึ้นระวางเป็นพระอินทรไอยรากับพระเทพกฤษณ การนำส่งช้างเผือกทั้งสองเชือกนั้น เสาที่ใช้ผูกช้างเผือกเมื่อส่งเข้าเมืองถึงเมืองนครราชสีมา เดิมอยู่ทางทิศเหนือบริเวณริมคูเมืองสามแยกถนนช้างเผือก ต่อมาเมื่อมีการสร้างถนนมิตรภาพ เสาชำรุดเนื่องจากถูกรถไถทำลาย จึงได้มีการสร้างศาลไว้ตรงริมคูเมือง ตรงข้ามโรงเรียนสุนทรวิทยาในปัจจุบัน

รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

ปลายแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช เจ้าอนุวงศ์ซึ่งเป็นโอรสองค์หนึ่งของพระเจ้าสิริบุญสารครองเมืองเวียงจันทน์สืบทอดจากเจ้าอินทวงศ์ ต่อมาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เจ้าอนุวงศ์ได้แสดงความจงรักภักดีต่อทางกรุงเทพฯ มาก โดยหมั่นลงมาเข้าเฝ้าฯ และรับราชการโดยแข็งขัน จึงเป็นที่พอพระราชหฤทัย

เกิดกบฏอ้ายสาเกียดโง้ง

อ้ายสาเกียดโง้งเป็นภิกษุอยู่บ้านหลุมเสาเตาปูน แขวงเมืองสารบุรี เมื่อได้รู้ดังศัมาพำนักและสร้างวัดอยู่ที่เขาสูงหนึ่งในแขวงเมืองจำปาศักดิ์ เป็นผู้มีอำนาจพิเศษแก่กล้าเหนือคนธรรมดา เป็นที่เลื่อมใสของคนทั้งปวงโดยเฉพาะพวกข่า จึงทำให้พวกข่าเข้ามาร่วมเป็นพวกจำนวนมาก

สาเหตุสำคัญของกบฏอ้ายสาเกียดโง้ง เกิดจากพระพรหมภักดียกกระบัตรเมืองนครราชสีมาเป็นตัวละครสำคัญ เพราะต้องการเป็นใหญ่ในแถบหัวเมืองอีสานและเมืองจำปาศักดิ์ จึงได้สร้างสถานการณ์ก่อความวุ่นวาย เพื่อจะได้สร้างความคิดความชอบด้วยการปราบปรามและกวาดต้อนพวกขามาทวย แต่เรื่องไม่เป็นไปตามคาดหมาย ในขณะที่เกิดกบฏนั้นอ้ายสาเกียดโง้งหนีไปหลบที่เขายายปู่ แขวงเมืองโขง เจ้าอนุวงศ์ได้ยกกองทัพไปตามสืบข่าวของอ้ายสาเกียดโง้ง และสามารถจับอ้ายสาเกียดโง้งได้ อ้ายสาเกียดโง้งสารภาพรวมทั้งเรื่องที่พระพรหมภักดีเป็นผู้ยุยงด้วย เจ้าอนุวงศ์จึงส่งทหารไปตามตัวพระพรหมภักดีมา แต่พระพรหมภักดีปฏิเสธจึงพากันมายังกรุงเทพฯ เพื่อเข้าเฝ้ากราบทูลเรื่องราวให้ทรงทราบ

อ้ายสาเกียดโง้งถูกจำคุกตลอดชีวิตเนื่องจากเป็นภิกษุ ส่วนพวกข่าที่ถูกกวาดต้อนมาด้วยนั้น ถูกใช้ทำงานเป็นตะพุ่นเลี้ยงช้าง สำหรับผู้ที่ได้รับความดีความชอบในการปราบกบฏครั้งนี้คือ เจ้าราชบุตร (โย่) โอรสของเจ้าอนุวงศ์ได้เป็นเจ้าครองเมืองจำปาศักดิ์ หลังเหตุการณ์ปราบกบฏอ้ายสาเกียดโง้ง เป็นผลทำให้เจ้าอนุวงศ์มีอำนาจตลอดลำนน้ำโขงไปจนถึงเมืองจำปาศักดิ์

รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

ต้นรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้มีเหตุการณ์สำคัญเกิดขึ้นที่เมืองนครราชสีมา คือเหตุการณ์ประวัติศาสตร์วีรกรรมท้าวสุรนารี ซึ่งเกิดจากความขัดแย้งระหว่างกรุงเทพฯ กับเมืองเวียงจันทน์ อันสืบเนื่องมาจากการขัดแย้งระหว่างกรุงธนบุรีกับเมืองเวียงจันทน์ในปี พ.ศ. ๒๓๒๑ เป็นสำคัญ กล่าวคือ ตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี เมืองเวียงจันทน์หรือกรุงศรีสัตนาคนหุต เคยเป็นประเทศราช และเป็นอิสระบ้าง จนถึงสมัยกรุงธนบุรี พระเจ้าสิริบุญสารยกกองทัพไปรุกรานพระวอที่เวียงดอนกอง สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชจึงโปรดให้ยกกองทัพไปตีกรุงศรีสัตนาคนหุต เมื่อปีจอ พ.ศ. ๒๓๒๑ การขัดแย้งระหว่างกรุงธนบุรีกับเมืองเวียงจันทน์ในครั้งนั้น จัดว่าเป็นการขัดแย้งที่รุนแรงที่สุดระหว่างสองอาณาจักรเป็นครั้งแรกเท่าที่ผ่านมา

ผลจากการขัดแย้งได้ทำลายความสัมพันธ์อันดีระหว่างอาณาจักรทั้งสองซึ่งเคยมีมาแต่อดี้อย่างสิ้นเชิง ถึงแม้ว่าพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชจะได้พยายามสร้างความสัมพันธ์ระหว่างสองอาณาจักรขึ้นใหม่ แต่เนื่องจากการปฏิบัติตามนโยบายนี้ทรงมีจุดมุ่งหมายเพื่อผลทางการเมืองบางประการ การปฏิบัติดังกล่าวจึงกลับยิ่งสร้างความกดดันให้แก่เมืองเวียงจันทน์มากขึ้นไปอีก ปรากฏการณ์ตอบโต้สภาพความกดดันดังกล่าวจึงปรากฏให้เห็นเป็นระยะๆ ทำให้กรุงเทพฯ เพิ่มความระมัดระวังในการควบคุมเมืองเวียงจันทน์มากยิ่งขึ้น จนทำให้เมืองเวียงจันทน์หมดโอกาสที่จะดิ้นรนเพื่อความเป็นอิสระในช่วงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช แต่มิได้หมายความว่า ความคิดที่จะดิ้นรนเพื่อความเป็นอิสระของเมืองเวียงจันทน์จะหมดไปจากตัวผู้ปกครองเมืองเวียงจันทน์ในยุคต่อมา

แนวความคิดที่จะปลดปล่อยตนเองให้เป็นอิสระของเมืองเวียงจันทน์ดังกล่าวเริ่มประสบโอกาสเหมาะ เมื่อเกิดการเปลี่ยนแปลงแผ่นดินขึ้นในอาณาจักรเวียดนามเมื่อ พ.ศ. ๒๓๖๓ คือ หลังจากพระเจ้ามินหม่างขึ้นครองราชสมบัติสืบต่อจากพระเจ้าเวียดนามยาโลงแล้ว เวียดนามเริ่มมีนโยบายเผชิญหน้ากับทางกรุงเทพฯ ด้วยการขยายอิทธิพลเข้าสู่หัวเมืองเขมรและลาว ทำให้กรุงเทพฯ กับเวียดนามยิ่งทวีการขัดแย้งกันรุนแรงมากยิ่งขึ้น ดังนั้นเมืองเวียงจันทน์ได้ฉวยโอกาสนำเอาสภาพการขัดแย้งระหว่างกรุงเทพฯ กับเวียดนามดังกล่าวมาปรับให้เป็นประโยชน์ต่อฝ่ายตน โดยเจ้าอนุวงศ์ผู้ครองเมืองเวียงจันทน์ในขณะนั้น ได้ชักนำเอาอิทธิพลของเวียดนามถ่วงดุลอำนาจกรุงเทพฯ สร้างความสัมพันธ์ระหว่างเมืองเวียงจันทน์กับเวียดนามให้พัฒนาขึ้นอย่างรวดเร็ว จนกระทั่งถึงขั้นที่ทางเวียงจันทน์ได้เตรียมการที่จะแยกตนเป็นอิสระจากทางกรุงเทพฯ แจ่มชัดขึ้น

พฤติกรรมของเมืองเวียงจันทน์ทำให้ทางกรุงเทพฯ ไม่พอใจเป็นอย่างยิ่ง แต่ต้องระวังถนอมน้ำใจเมืองเวียงจันทน์มิให้เอนเอียงไปเข้าทางเวียดนามจนหมดสิ้น ทางกรุงเทพฯ จึงอดทนเรื่อยมา จนสิ้นรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ความมีนัยระหว่างกรุงเทพฯ กับเวียงจันทน์ได้เพิ่มมากขึ้นเป็นลำดับ ประกอบกับนโยบายของกรุงเทพฯ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวมีลักษณะค่อนข้างแข็งกร้าว จึงเป็นเหตุให้ทางเมืองเวียงจันทน์เกิดการขัดแย้งกับทางกรุงเทพฯ ในเวลาต่อมา ด้วยสาเหตุที่เจ้าอนุวงศ์บุตรของพระราชทานครัวลาวที่เมืองสระบุรี ละคอนโน และเจ้านายเวียงจันทน์บางพระองค์แล้วไม่ได้รับพระราชทาน

การขัดแย้งครั้งนี้นับว่ารุนแรงไม่น้อย และเป็นเหตุให้เมืองเวียงจันทน์ได้ดำเนินการเคลื่อนไหวที่จะประกาศตนเป็นอิสระแน่นอนยิ่งขึ้น โดยมีเวียดนามสนับสนุนอย่างแข็งขัน แต่ก็ยังรอโอกาสเหมาะอยู่คือ ทั้งเมืองเวียงจันทน์และเวียดนามมีความประสงค์จะให้อังกฤษยกกองทัพเข้าตีกรุงเทพฯ ตามคำร่ำลือเสียก่อน เมืองเวียงจันทน์และเวียดนามจึงจะยกกองทัพลงไปตีกระหนาบทางบก ในขณะที่ยังรอโอกาสอยู่ทางเมืองเวียงจันทน์ก็เกิดการขัดแย้งกับเมืองนครราชสีมาซ้ำขึ้นอีก เนื่องจากเจ้านครจำปาศักดิ์ (โย้) ซึ่งเป็นราชบุตรของเจ้าอนุวงศ์ ไม่อนุญาตให้กองทัพเมืองนครราชสีมาผ่านแดนเมืองจำปาศักดิ์ไปล้อมจับพวกข้า แต่เจ้าเมืองนครราชสีมา ก็ตั้งต้นจะยกกองทัพผ่านเมืองจำปาศักดิ์ให้ได้ การขัดแย้งระหว่างเมืองนครราชสีมา กับเมืองเวียงจันทน์ในครั้งนี้ได้กลายเป็นชนวนเหตุสำคัญที่ทำให้เจ้าอนุวงศ์ตัดสินใจที่จะทำสงครามประกาศอิสรภาพทันที โดยไม่ยอมร่อเจื้อนไข่อีกต่อไป เจ้าอนุวงศ์ได้เกลี้ยกล่อมหัวเมืองลาวบางส่วนตลอดจนหัวเมืองล้านนาให้เป็นพันธมิตร ส่วนเวียดนามที่เคยสนับสนุนเมืองเวียงจันทน์อยู่ ได้เกิดมีแนวความคิดแตกแยกออกเป็น ๒ กลุ่ม คือ กลุ่มมองต้ากุนยังคงสนับสนุนเมืองเวียงจันทน์ต่อไป กำหนดจะยกทัพเรือเข้าตีกรุงเทพฯ ทางปากน้ำเจ้าพระยา และกลุ่มของพระเจ้ามินหม่างได้ส่งเจ้าหน้าที่มายับยั้งเมืองเวียงจันทน์มิให้ทำสงครามกับกรุงเทพฯ โดยแนะนำให้เมืองเวียงจันทน์ยอมเป็นประเทศราชของกรุงเทพฯ สืบต่อไป

แผนการรบของเจ้าอนุวงศ์ ในการกบฏครั้งนี้ เจ้าอนุวงศ์มีแผนการจะเข้าตีให้ถึงกรุงเทพฯ แต่ถ้าแผนนี้ไม่สำเร็จก็จะกวาดต้อนผู้คนและทรัพย์สินจากดินแดนไทยไปให้มากที่สุดเท่าที่จะมากได้

เจ้าอนุวงศ์ได้วางแผนโจมตีด้านตะวันออก เพื่อยึดครองภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทยและใช้เป็นฐานทัพโจมตีกรุงเทพฯ โดยจัดแบ่งทัพเข้ามา ๓ ทาง ดังนี้

ทัพที่ ๑ ทางตะวันออก สั่งให้เจ้านครจำปาศักดิ์เจ้าโย้ราชบุตร ยกกองทัพเมืองนครจำปาศักดิ์เข้ามายึดหัวเมือง (มณฑลอุบล)

ทัพที่ ๒ ทางด้านตะวันออกเฉียงเหนือ ให้เจ้าอุปราชนิสสะ ผู้เป็นน้องคุมกองทัพลงมายึดหัวเมือง (มณฑลร้อยเอ็ด)

ทัพที่ ๓ เจ้าราชวงศ์ (เหง้า) เป็นทัพหน้า มาถึงก่อน ๒ วัน

ทัพที่ ๔ เจ้าอนุวงศ์กับเจ้าสุทธีสาร (โป้) เป็นทัพหลวงยกลงมาเมืองนครราชสีมา

วีรกรรมทุ่งสัมฤทธิ์ พ.ศ. ๒๓๖๙

การยกกองทัพของเมืองเวียงจันทน์ผ่านหัวเมืองต่างๆ ในดินแดนที่ราบสูงฝั่งขวาแม่น้ำโขง กระทำอย่างรวดเร็ว และได้ออกข่าวลวงออกมา ทำให้บรรดาหัวเมืองทั้งหลายไม่อาจเตรียมตัวตั้งรับได้ทัน โดยเฉพาะเมืองนครราชสีมาซึ่งเป็นหัวเมืองสำคัญที่ทำหน้าที่ดูแลควบคุมความสงบของหัวเมืองในบริเวณนี้ก็ตกอยู่ในสภาพเดียวกัน การกำหนดยกกองทัพเข้ายึดเมืองนครราชสีมา นั้น เจ้าอนุวงศ์เลือกเอาช่วงระยะเวลาที่เจ้าพระยานครราชสีมา (อิน) ทั้งเมืองไปสนับสนุนเจ้ากั๋งหล้าให้โค่นล้มพระยาไกรสงครามที่เมืองชูนธ์ เป็นระยะเวลาดำเนินการซึ่งจัดว่าเป็นโอกาสที่เหมาะสมเป็นอย่างยิ่ง ในครั้งนั้นแม้ว่ากองทัพเมืองเวียงจันทน์จะได้ยกส่งลงมาจนถึงเมืองนครราชสีมาแล้วก็ตาม กรมการเมืองนครราชสีมายังไม่เกิด

ความเคลือบแคลงว่า เมืองเวียงจันทน์จะเป็นกบฏแต่ประการใด เพราะว่ากองทัพเมืองเวียงจันทน์ได้ประกาศमतตลอดทางว่า จะยกกองทัพลงไปช่วยกรุงเทพฯ ป้องกันพระนครให้พ้นจากการรุกรานของอังกฤษ ข้ออ้างของเมืองเวียงจันทน์ได้รับความเชื่อถืออย่างสนิทใจจากหัวเมืองรายทางทั้งหลาย เนื่องจากในขณะนั้นทางกรุงเทพฯ เสนอ เบอร์นีได้เป็นราชทูตเดินทางเข้ามาเจรจาทำสัญญาทางการค้า ในปีเดียวกันนั้นข้าราชการฝ่ายกรุงเทพฯ ได้จับฝรั่งลูกเรือการค้าซึ่งบรรทุกตะกั่วทองคำเข้ามาสอบถามในขณะที่ฝรั่งลูกเรือนั้นกำลังเมาสุรา ฝรั่งลูกเรือให้การว่า เสนอ เบอร์นี เดินทางเข้ามากรุงเทพฯ ครังนี้ มีจุดมุ่งหมายเพื่อรวบรวมข่าวคราวความเคลื่อนไหวต่างๆ เพื่อช่วยอังกฤษ ประกอบกับชาวจีน พ่อค้าซึ่งเดินทางมาจากหัวเมืองมลายูปากันโจษาว่า อังกฤษได้เตรียมกองทัพเรือไว้ที่เมืองปีนังและเมืองสิงคโปร์เพื่อเตรียมจะมายึดกรุงเทพฯ เหมือนดังเช่นที่ทำต่อพม่า ชาวจีนที่ทางกรุงเทพฯ ได้รับดังกล่าวจึงสอดคล้องกันมาก จนพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงวิตกว่า อังกฤษจะยกเข้าตีกรุงเทพฯ จึงตั้งคำรำลือ เพื่อเป็นการไม่ประมาทพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงตระเตรียมกำลังรับศึกด้านอังกฤษอย่างเต็มที่ โดยมีพระราชสาส์นขึ้นไปกำชับให้เจ้าอนุวงศ์จัดเตรียมกองทัพเมืองเวียงจันทน์ไว้ให้พร้อม สามารถที่จะยกลงมาช่วยกรุงเทพฯ ได้ทันทั่วทั้งที่ถ้าเกิดสงครามกับอังกฤษ

ด้วยสาเหตุดังที่กล่าวมา จึงทำให้กองทัพเวียงจันทน์สามารถยึดเมืองนครราชสีมาไว้อย่างง่ายดายตั้งค่ายอยู่ที่ตำบลหัวทะเล เมื่อวันที่ ๑๗ กุมภาพันธ์ ๒๓๖๙ โดยที่กรมการเมืองนครราชสีมาไม่มีโอกาสเคลื่อนไหวที่จะทำการต่อต้านแต่ประการใด หลังจากที่เมืองนครราชสีมายอมจำนนต่อกองทัพเมืองเวียงจันทน์แล้ว เจ้าอนุวงศ์ได้มีคำสั่งให้สร้างยุ้งฉางและพูนดินขึ้นเป็นที่มั่น เตรียมเมืองนครราชสีมาเป็นที่ตั้งรับกองทัพกรุงเทพฯ เมื่อยึดเมืองนครราชสีมาได้แล้ว เจ้าอนุวงศ์ได้ให้เจ้าราชวงศ์ (เหง้า) เป็นแม่ทัพหน้าคุมกำลังทหารลาวจำนวน ๖๐๐ คนเศษ ยกลงมาตั้งที่เมืองสระบุรีรอกำลังสมทบที่จะยกมาตีกรุงเทพฯ จากนั้นก็ให้กวาดต้อนครอบครัว บรรดาข้าราชการ และผู้คนชาวนครราชสีมาเข้าไปในค่ายของตน ถ้าใครขัดขืนก็ฆ่าทิ้งเสียสิ้น รวมครอบครัวทั้งหมดที่ตกเป็นเชลยของเจ้าอนุวงศ์ครั้งนี้ มีบุตรภรรยาเจ้าเมือง และคุณหญิงโมภรรยาพระยาปลัดเมืองนครราชสีมา รวมอยู่ด้วย เจ้าอนุวงศ์ต้องการที่จะส่งครอบครัวชาวเมืองนี้ส่งไปยังเมืองเวียงจันทน์ให้เสร็จสิ้นภายใน ๔ วัน ดังนั้นจึงแบ่งครอบครัวชาวเมืองนครราชสีมาออกเป็น ๒ พวก ให้แยกการเดินทางออกเป็น ๒ รุ่นคือ

รุ่นแรก ให้เพี้ยรามพิชัยเป็นหัวหน้า ควบคุมกำลังทหารลาวจำนวน ๒๐๐ เศษ ออกเดินทางไปยังเมืองเวียงจันทน์ไปทางทุ่งสัมฤทธิ์ สำหรับพวกแรกนี้อยู่ในความคุ้มครองดูแลของพระยาพรหมภักดี ยกกระบัตรเมืองนครราชสีมา

รุ่นที่สอง ให้ทหารลาวเวียงจันทน์กองหนึ่งควบคุม ออกเดินทางจากหนองบัวลำพู เข้าสู่เมืองเวียงจันทน์

พระยาพรหมภักดียกกระบัตรเมืองนครราชสีมา ซึ่งดูแลครัวเรือนชาวนครราชสีมาที่มีคุณหญิงโมและผู้หญิงที่ถูกกวาดต้อนมา โดยมีเพี้ยรามพิชัยเป็นหัวหน้าควบคุม ได้เดินทางออกจากเมืองมาตั้งอยู่บ้านหมื่นไวย แล้วเลื่อนมาตั้งที่บ้านปราสาทแขวงเมืองพิมาย เมื่อวันแรม ๑๑ ค่ำ เดือน ๓

ฝ่ายพระยาปลัดสามิคุณหญิงโม ซึ่งติดตามเจ้าพระยานครราชสีมาไประบับเหตุ ความขัดแย้งที่เมืองสุโขทัย เมื่อทราบข่าวกบฏ ด้วยความเป็นห่วงครอบครัวจึงขอลับเมือง นครราชสีมา ขณะที่เจ้าพระยานครราชสีมาเดินทางต่อไปยังดินแดนเขมร ครั้นเดินทางเฝ้า เจ้าอนุวงศ์ที่ค่ายหัวทะเล ทราบข่าวว่า ครอบครัวถูกกวาดต้อนไปเวียงจันทน์แล้วจึงทำที่ไป เข้าด้วยเจ้าอนุ เจ้าอนุจึงให้พระยาปลัด (ทองคำ) ยกไปตามครัว ณ เมืองเวียงจันทน์ พระยา ปลัดไปทันครัว ณ บ้านปราสาท ในวันแรม ๔ ค่ำ เดือน ๔

เมื่อตามมาถึงครัวที่บ้านปราสาท พระยาปลัดมิได้เดินทางต่อไปอีก และยังได้ปรึกษากับหลวงเมือง หลวงวัง หลวงนา หลวงนราหมื่นศรีธรรมาธิบดี หลวงปลัดพิมาย และกรมการ จะย้ายครัวไปยังบ้านสัมฤทธิ์

ฝ่ายพระยาปลัด พระยาภักตร์ และพระณรงค์สงคราม กรมการ จึงคิด กลอุบายจัดหญิงสาวรูปงามส่งให้นายทัพนายกอง ต่อจากนั้นพระยาปลัด พระยาภักตร์ พระณรงค์สงครามจึงขึ้นมามหาเจ้าอนุที่ค่ายใหญ่ แจ้งกับเจ้าอนุว่า ครอบครัวพลเมืองที่อพยพไปได้รับความอดอยาก จะขอมืดขวานสักยี่สิบสามสิบเล่มจะได้ตัดหน่อไม้ในป่า มากินบ้างและขอปืนสักเก้าหรือสิบกระบอกเพื่อนำมายิงสัตว์พอเป็นเสบียงเลี้ยงครอบครัวไปตามทาง เจ้าอนุไม่รู้เท่าทันอุบายก็อนุญาตให้ตามที่ขอ

ครั้นเมื่อได้มืดขวานปืนไปแล้ว จึงกลับไปหาครัวไทยที่ชุมนุมอยู่ที่บ้านปราสาท แล้ว พระยาปลัด พระยาภักตร์ พระณรงค์สงคราม และกรมการ ได้ปรึกษากันว่า น่าจะลงมือปฏิบัติการฆ่าฟันพวกลาวที่ทุ่งสัมฤทธิ์ แล้วจึงแกล้งทำกลอุบายบอกกับทหารลาวว่าใน ขณะนั้นใกล้ค่ำแล้วพวกผู้หญิงก็เหนื่อยอ่อนจึงจะขอพักค้างคืนในทุ่งสัมฤทธิ์

ฝ่ายพระณรงค์สงคราม เป็นต้นคิดกำหนดให้หญิงชาวเมืองนครราชสีมาจำนวนหนึ่ง ทำหน้าที่หลอกล่อทหารลาวไปจากวงเวียน เมื่อเวลาประมาณ ๑๐ ทุ่ม ขณะที่ทหารลาว ถูกหญิงชาวนครราชสีมากำลังหลอกล่อให้ดื่มสุราจนเมามายไม่ได้สติ ทหารไทยพร้อมด้วย คุณหญิงโมกับชาวเมืองนครราชสีมาทั้งชายหญิงที่ถูกกวาดต้อนไป ได้เข้าโจมตีทหารลาวโดยใช้อาวุธจำพวกไม้ห้าว ไม้กระบองเป็นอาวุธ ตามเรื่องเล่าพื้นบ้านกล่าวว่า ในจำนวนนี้ มีนางสาวบุญเหลือซึ่งเป็นหลานสาวของคุณหญิงโมได้สร้างวีรกรรมด้วยการใช้คบเพลิงทำลาย วงเวียนบรรทุกกระสุนดินดำของกองทัพลาว ทหารลาวไม่ทันรู้ตัวก็ถูกฆ่าตายเป็นจำนวนมาก ชาวเมืองจึงนำศพของทหารลาวไปทิ้งในหนองน้ำจนเต็ม จึงเรียกหนองน้ำแห่งนั้นว่า หนอง หัวลาว ส่วนทหารลาวที่เหลือได้หลบหนีไปแจ้งเจ้าอนุวงศ์ให้ทราบเรื่องราว

ฝ่ายพระยานครราชสีมาได้ทราบข่าวว่า เจ้าอนุวงศ์ยึดเมืองและกวาดต้อนครอบครัวไป จึงรีบออกจากเมืองสุโขทัยเกณฑ์กำลังหัวเมืองรายทางมาทั้งกลางวันกลางคืน พอดีพบ กองทัพเจ้าสุทิสสาร (โป) ได้สู้รบกัน ไทยเป็นฝ่ายชนะ เจ้าสุทิสสารได้พยายามรวมกำลังเข้าสู่ หลายครั้งแต่ไม่สำเร็จ จึงหนีไปรายงานเจ้าอนุวงศ์ แม่ทัพใหญ่ผู้เป็นบิดา

เจ้าอนุวงศ์ ทราบข่าวจึงเสียพระทัย พอดีเจ้าราชวงศ์ได้กวาดต้อนครัวไทยมา ๑๑๐ ครัว ครัวจีน ๒๒๐ ครัว และครัวลาวหมื่นเศษ และยังได้ข่าวอีกว่า ทางไทยยกกำลังเป็น จำนวนมากเพื่อมาปราบ ทำให้เจ้าอนุวงศ์เกรงว่าจะไม่มีทางชนะได้ เพราะข่าวว่าเจ้าอนุวงศ์

เป็นกบฏแพร่ออกไปแล้ว จึงรีบอพยพออกจากเมืองนครราชสีมาเมื่อวันที่ ๒๓ มีนาคม พ.ศ. ๒๓๖๙ ไปตั้งมั่นอยู่ที่หนองบัวลำพู ส่วนเจ้าราชวงศ์ถอยไปตั้งที่หล่มสักดี

ในขณะนั้นทางกรุงเทพฯ ได้รับทราบเรื่องการกบฏของเจ้าอนุวงศ์ จึงโปรดเกล้าฯ ให้พระยาราชสุภาวดีคุมกำลังขึ้นไปปราบกบฏเจ้าอนุวงศ์ เมื่อจัดการบ้านเมืองเรียบร้อยแล้ว พระยาราชสุภาวดีได้กวาดต้อนครัวชาวเวียงจันทน์พร้อมอุปราชตีสสะกลับกรุงเทพฯ พร้อมกับอัญเชิญพระบางมาประดิษฐานที่วัดจักรวรรดิราชาวาส มอบให้พระยาเมืองเวียงจันทน์รักษาเมือง ต่อมาพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดฯ ให้กลับไปทำลายเมืองเวียงจันทน์เมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๐ ด้วยไม่มีพระราชประสงค์ให้ตั้งเมืองขึ้นอีก ในระหว่างนั้นญวนได้ช่วยเหลือเจ้าอนุวงศ์และลอบทำร้ายคนไทย พระยาราชสุภาวดี จึงให้กำจัดญวนเป็นการแก้แค้น

ฝ่ายเจ้าน้อยเมืองพวน ทราบข่าวทัพพระยาราชสุภาวดี จึงส่งคนมาขอร้องมิให้ยกกองทัพขึ้นไป อาสาจะสืบทอดเจ้าอนุวงศ์มาได้ หลังจากนั้นไม่นานก็ให้คนส่งข่าวมาว่า เจ้าอนุวงศ์หลบอยู่ที่แม่น้ำโฮ เขิงเขาไก่ ในที่สุดก็สามารถจับตัวเจ้าอนุวงศ์และครอบครัวได้ จึงนำกลับกรุงเทพฯ บุตรหลานที่เป็นหญิงของเจ้าอนุวงศ์ถูกส่งไปเป็นช่างเสด็จในพระบรมมหาราชวัง ส่วนเจ้าอนุวงศ์กับบุตรหลานโปรดฯ ให้ใส่กรงเหล็กประจานไว้ที่หน้าพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ พอเวลาผ่านไปชังไว้ ประมาณเจ็ดวันเจ้าอนุวงศ์ก็ถึงแก่พิราลัย ส่วนบุตรหลานมิได้ถูกประหารชีวิต

เมื่อปราบกบฏเจ้าอนุวงศ์เรียบร้อยแล้ว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สถาปนาคุณหญิงโมเป็น ท้าวสุรนารี

รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเห็นภัยที่ทางกรุงเทพฯ อาจจะได้รับจากเรือรบต่างชาติได้ เพราะขณะนั้นเรือกำปั่นใช้จักรได้เกิดขึ้นแล้ว เรือชนิดนี้แล่นได้เร็ว อีกทั้งยังสามารถติดตั้งปืนใหญ่ได้เป็นจำนวนมาก สมควรที่จะเตรียมเลือกหาเมืองที่ห่างทะเล ปรับปรุงไว้เป็นเมืองหลวงสำรองอย่างเช่นในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราช

ครั้งแรกใน พ.ศ. ๒๓๙๙ ทรงเลือกเมืองนครราชสีมา แต่เมื่อพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวกับสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ กลับจากการสำรวจได้ถวายรายงานว่า เมืองนครราชสีมาไม่สะดวกที่จะปรับปรุงเป็นเมืองสำรองเพราะกันดารน้ำมาก พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงเลือกเมืองลพบุรีแทน

ในครั้งนั้นพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้กราบทูลขอให้เปลี่ยนชื่อเรียกบริเวณป่าบริเวณเขาใหญ่ ซึ่งมีอาณาเขตติดต่อกับจังหวัดสระบุรี นครนายก อำเภอมวกเหล็ก และอำเภอกบินทร์บุรีซึ่งเดิมเรียกว่า ดงพระยาไฟ เสียใหม่ว่า ดงพระยาเย็น เพื่อมิให้คนเกรงกลัวไม่กล้าเดินทางผ่าน ยังคงเรียกกันมาจนถึงปัจจุบัน

รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

นครราชสีมาในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น เกิดความเปลี่ยนแปลงครั้งใหญ่ซึ่งทำให้เกิดการเปลี่ยนโครงสร้างของนครราชสีมาในเกือบทุกด้าน และนำไปสู่การทำให้เมืองนครราชสีมาให้เจริญรุ่งเรืองยิ่งขึ้นกว่าแต่ก่อน การเปลี่ยนแปลง

ครั้งนี้มาจากการปฏิรูปการปกครองหัวเมืองระหว่างปี พุทธศักราช ๒๔๓๓ - ๒๔๓๕ เพื่อสร้างความมั่นคงของชาติในการต่อต้านการแผ่ขยายอิทธิพลของฝรั่งเศส โดยทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้กรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์จัดเตรียมการปกครองเมืองนครราชสีมา เพื่อเตรียมการตั้งเป็นมณฑลเทศาภิบาล นอกจากนี้ยังโปรดฯ ให้สร้างทางรถไฟสายแรกจาก กรุงเทพฯ - นครราชสีมา ทำให้เมืองนครราชสีมาและเมืองอื่นๆ ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือสามารถติดต่อกับภาคกลางและภาคอื่นๆ ได้สะดวก ช่วยให้ชาวเมืองเกิดความรู้สึกว่าเป็นส่วนหนึ่งของประเทศไทย เส้นทางคมนาคมแบบเดิมที่เคยใช้ติดต่อระหว่างชุมชนในภาคกลางกับภาคตะวันออกเฉียงเหนือ จึงเปลี่ยนไปใช้ทางรถไฟนำมาซึ่งความเปลี่ยนแปลงทางการเมือง เศรษฐกิจ สังคม อย่างยิ่งในเวลาต่อมาด้วย

การปฏิรูปการปกครองหัวเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

การปฏิรูปการปกครองหัวเมืองในรัชกาลที่ ๕ ได้นำความเปลี่ยนแปลงสู่เมืองนครราชสีมา โดยเกิดเหตุการณ์สำคัญอย่างน้อย ๒ ประการ คือ

ประการที่หนึ่ง การขยายอำนาจการปกครองเข้ามาในบริเวณนี้โดยตรงของกรุงเทพฯ ด้วยการส่งข้าหลวง ซึ่งเป็นเจ้านายในราชวงศ์หรือข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ที่ไว้วางพระราชหฤทัยออกมาทำการจัดการปกครองอยู่ ณ เมืองสำคัญๆ เช่น เมืองนครจำปาศักดิ์ เมืองหนองคาย เมืองหลวงพระบาง และเมืองนครราชสีมา แสดงว่าความสำคัญของเมืองนครราชสีมาในขณะนั้นได้เพิ่มมากขึ้นในสายตาของกรุงเทพฯ

ประการที่สอง การขยายอิทธิพลทางการเมืองของฝรั่งเศส จนทำให้ไม่อาจปล่อยให้เมืองนครราชสีมาต้องเผชิญปัญหาและหาทางแก้ไขโดยลำพังในฐานะที่เป็นหัวเมืองใหญ่และสำคัญที่สุดในภูมิภาคนี้ดังแต่ก่อน ฉะนั้นกรุงเทพฯ จึงได้เสริมกำลังความเข้มแข็งทางการเมืองปกครองหัวเมืองภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ด้วยการส่งผู้ปกครองที่ไว้วางใจได้พร้อมทั้งกำลังทหารจากกรุงเทพฯ โดยตรงให้เข้ามาเป็นผู้ทำหน้าที่บริหารงานปกครองอย่างใกล้ชิดยิ่งขึ้น

ดังนั้นสถานการณ์ที่เกิดขึ้นในช่วงเวลานี้ จึงไม่ได้เป็นเพียงปัญหาภายในประเทศ แต่เพียงประการเดียวแต่ปัญหาจากภายนอกยังเข้ามามีส่วนผลักดันให้เกิดความเปลี่ยนแปลงขึ้นในแถบนี้ อาทิ การขยายอิทธิพลทางการเมืองของฝรั่งเศสแทรกแซงเข้ามาในดินแดนทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เป็นเหตุให้รัฐบาลไม่อาจหลีกเลี่ยงปัญหาความกระทบกระทั่งระหว่างไทยกับฝรั่งเศสได้ ดังเช่น กรณีการตั้งสถานกงสุลฝรั่งเศสที่เมืองนครราชสีมา โดยสร้างเป็นอาคารหลังใหญ่เพื่อให้งามสง่ากว่าสถานที่ราชการของไทย พร้อมประดับธงชาติฝรั่งเศสทั่วบริเวณสถานเพื่อโฆษณาชวนเชื่อว่าไม่ช้าฝรั่งเศสจะโบกธงยึดเหนี่ยวดินแดนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือทั้งหมด นำไปสู่การกระด้างกระเดื่องต่อรัฐบาลไทยด้วยการ ชักชวนชาวจีนให้อินสฤษฐชาติไปเป็นคนในบังคับฝรั่งเศส และโจมตีรัฐบาลไทยว่าทอดทิ้งไม่เอาใจใส่ต่อความเจริญของมณฑลนครราชสีมา ทั้งๆ ที่มณฑลนี้เคยเป็นดินแดนเก่าแก่ของขอมที่เคยเจริญมาก่อน จนเกิดคดีที่ทำให้ฝ่ายไทยต้องมีเรื่องกระทบกระทั่งกับฝ่ายฝรั่งเศสเกี่ยวกับเรื่องคนในบังคับอยู่หลายคดี เช่น คดีหลวงศรีเดชะ บ้านไพล แขวงเมืองพิมาย เป็นหัวหน้าชักนำ

ราษฎรไทยรวม ๑๐๐ ครั้วเศษ เข้ามาอยู่ในบังคับฝรั่งเศส หรือค็ีไวส์กงสุลฝรั่งเศส กล่าวโทษพระยากำแหงสงครามว่า ไม่ทำหน้าที่ส่งคน ลาว ญวน เขมร ให้กับฝรั่งเศสตาม หนังสือสัญญาที่ได้กระทำเมื่อวันที่ ๓ ตุลาคม พุทธศักราช ๒๔๓๖ (ร.ศ. ๑๑๒) เป็นต้น ส่งผลให้ศาลมณฑลนครราชสีมาจำเป็นต้องพิจารณาคดีอันเกี่ยวข้องกับคนในบังคับฝรั่งเศส อยู่เสมอๆ จนต้องส่งข้าหลวงพิเศษทำหน้าที่ตุลาการที่มีความรู้ความเข้าใจภาษาฝรั่งเศส มาประจำการ

นอกจากนั้นการส่งผู้ปกครองที่มาจากกรุงเทพฯ โดยตรงให้เข้ามาเป็นผู้ทำหน้าที่ บริหารงานปกครองอย่างใกล้ชิดนี้ ทำให้นครราชสีมาได้รับความไว้วางใจให้เป็นผู้คอยสอดแนม สืบดูอาการกิริยาของเจ้าเมืองกรมการหัวเมืองต่างๆ ซึ่งรัฐบาลสงสัยว่าจะเอาใจออกห่างไป เข้ากับฝ่ายฝรั่งเศสเป็นเรื่องลับเฉพาะอีกด้วย

ภัยคุกคามจากภายนอกในกลางพุทธศตวรรษที่ ๒๔ ได้เปลี่ยนแปลงรูปแบบทางการเมืองในภูมิภาคนี้ครั้งใหญ่ สงครามระหว่างเมืองและรัฐเพื่อนบ้านลดความสำคัญลงจากการทยอยกลายเป็นอาณานิคม ปรากฎการณ์นี้ได้กระตุ้นให้เกิดการปรับเปลี่ยนโครงสร้างทางการเมืองครั้งใหญ่ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ฝรั่งเศสได้ขยาย อิทธิพลในบริเวณอินโดจีนมากขึ้น เกิดความจำเป็นที่จะทำนุบำรุงบ้านเมืองในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ โดยเฉพาะเมืองนครราชสีมาให้เจริญรุ่งเรืองในทุกด้าน เพื่อต่อต้านอิทธิพลของ ชาตินิยมตะวันตกและเพื่อการปฏิรูปประเทศระหว่างพุทธศักราช ๒๔๒๙ - ๒๔๕๒ ในด้าน การปกครองโปรดให้จัดตั้งเป็นมณฑลเทศาภิบาลที่มีระบบการบริหารราชการแบบใหม่โดยรวม อำนาจเข้าสู่ส่วนกลาง โดยเริ่มต้นด้วยสถานการณ์ภายในนครราชสีมาเมื่อพุทธศักราช ๒๔๓๐ จากปัญหาที่รัฐบาลต้องการความสนับสนุนกำลังคนและยุทธปัจจัยจากนครราชสีมาในการปราบฮ่อ แต่เจ้าเมืองนครราชสีมาเฉยเมย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึง โปรดเกล้าฯ ให้ถอดพระยานนครราชสีมาออกจากตำแหน่ง แต่งตั้งพระพิเรนทรเทพเป็นข้าหลวง เมืองนครราชสีมา เรียกว่า ข้าหลวงประจำหัวเมืองลาวกลาง โดยมีสำนักงานบริหารราชการ หรือ กองว่าราชการ อยู่ที่เมืองนครราชสีมา เป็นจุดเริ่มต้นของการปรับปรุงการปกครอง เมืองนครราชสีมา แต่ความพยายามที่จะแก้ไขปัญหาดังกล่าว ยังคงต้องการอำนาจที่เด็ดขาดกว่า เพราะการกระด้างกระเดื่องต่ออำนาจการปกครอง เช่น กรณีพระพลกรมการเมืองนครราชสีมา ไม่ยอมปฏิบัติตามคำสั่ง ความจำเป็นที่ต้องอาศัยความร่วมมือจากข้าราชการในท้องถิ่นยังคงมี อยู่อย่างมาก จึงทรงมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นสรวลสิทธิ ประสงค์มาดำรงตำแหน่งข้าหลวงใหญ่เมืองนครราชสีมา ตั้งแต่เดือนพฤษภาคม พุทธศักราช ๒๔๓๔ ตำแหน่งข้าหลวงใหญ่นี้มีอำนาจในการดูแล การเก็บส่วยสาอากร บังคับบัญชาไพร่พลได้ โดยอำนาจสิทธิ์ขาด

อย่างไรก็ตามพระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นสรวลสิทธิประสงค์ทรงดำเนินการจัดการ ปกครองเมืองนครราชสีมา โดยผสมผสานระหว่างข้าราชการจากส่วนกลางและขุนนางเก่าใน ท้องถิ่น ซึ่งโปรดให้กรมการผู้ใหญ่ผู้น้อยเมืองนครราชสีมาได้รับราชการดั่งเดิม การปฏิรูป การปกครองได้เปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางการเมืองการปกครอง เป็นต้นว่าบทบาทของขุนนางในท้องถิ่น เริ่มลดลงเพราะการนำข้าราชการทั้งทหารและพลเรือนจากส่วนกลางมาช่วยการบริหาร

เพิ่มมากขึ้น ยิ่งกว่านั้นระบบการจัดเก็บภาษีแบบใหม่ทำให้ขุนนางในท้องถิ่นไม่สามารถสะสมความมั่งคั่งเช่นเดิมได้อีก กระบวนการบริหารแบบใหม่ทำให้รูปแบบการปกครองทั่วพระราชอาณาจักรทั้งหมดเป็นรูปแบบเดียวกัน แต่แท้จริงแล้วกลุ่มผู้ปกครองเมืองนครราชสีมา เช่นสายตระกูล ณ ราชสีมา แม้จะไม่ได้มีพื้นเพในแถบนครราชสีมามาก่อน แต่ได้เริ่มสร้างฐานอำนาจของตระกูลในช่วงต้นกรุงรัตนโกสินทร์ มีการแข่งขันทางการเมืองกับกลุ่มขุนนางไม่ว่าจะเป็นกลุ่มเวียงจันทน์ กลุ่มอุบลราชธานี โดยการแสดงความสามารถในการปฏิบัติราชการให้สำเร็จลุล่วง ควบคู่ไปกับการใช้ความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์ เช่น การส่งบุตรชายหญิง ไปเป็นมหาดเล็ก พระสนม ผูกพันกับอิทธิพลทางการเมืองในราชสำนัก ส่งผลให้ได้รับความไว้วางใจอย่างสูงในช่วงต้นกรุงรัตนโกสินทร์ แม้ต้องเสียความเป็นท้องถิ่นโดยกลายเป็นตัวแทนของส่วนกลาง จึงแทบจะไม่พบปฏิกิริยาต่อต้านใดๆ จากกลุ่มชนชั้นนำในนครราชสีมาต่อความเปลี่ยนแปลงทางการเมืองหลังการปฏิรูปการปกครองเช่นท้องถิ่นอื่น คงมาจากการยอมรับผู้ปกครองและกฎเกณฑ์จากส่วนกลางมิได้เป็นสิ่งแปลกใหม่ ในขณะที่ความเจริญก้าวหน้าก็เห็นได้ชัดหลังการปฏิรูป เช่น การสร้างทางรถไฟทำให้นครราชสีมากลายเป็นประตูสู่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือยิ่งทำให้ความเปลี่ยนแปลงนี้เป็นที่ยอมรับได้ง่ายขึ้น

ภายหลังพุทธศักราช ๒๔๓๕ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระบรมราชโองการให้ยกฐานะกรมต่างๆ ทั้ง ๑๒ กรมขึ้นเป็นกระทรวง ตำแหน่งเจ้ากระทรวงนั้นมิฐานะเป็นเสนาบดีเสมอทั้งหมด ครั้นถึงวันที่ ๒๓ ธันวาคม พุทธศักราช ๒๔๓๕ ก็ทรงแบ่งอำนาจหน้าที่กระทรวงต่างๆ โดยเด็ดขาด ให้กระทรวงมหาดไทยปกครองดูแลหัวเมืองและโปรดฯ ให้รวมหัวเมืองต่างๆ เข้าเป็นมณฑลมีข้าหลวงใหญ่เป็นผู้ปกครองมณฑลสำหรับเมืองนครราชสีมา รวมกับชัยภูมิ บุรีรัมย์เป็น **มณฑลนครราชสีมา** ตั้งที่บัญชาการมณฑลที่เมืองนครราชสีมา ลักษณะการปกครองแบบมณฑลเทศาภิบาลนี้ เป็นการปกครองที่จัดให้มีหน่วยบริหารราชการที่ประกอบด้วยตำแหน่งข้าราชการต่างพระเนตรพระกรณของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและเป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัย รับแบ่งภาระของรัฐบาลกลางออกไปดำเนินการในส่วนภูมิภาค เป็นสื่อกลางระหว่างประชาชนกับรัฐบาลมีการแบ่งการปกครองลดหลั่นกันคือ มณฑล เมือง (จังหวัด) อำเภอ ตำบลและหมู่บ้าน จัดแบ่งหน้าที่ราชการเป็นสัดส่วนให้สอดคล้องกับงานของกระทรวงทบวงกรมในส่วนกลางและจัดสรรข้าราชการไปประจำทำงานตามตำแหน่งหน้าที่มิให้ก้าวก่ายกัน เมื่อจัดการปกครองแบบมณฑลเทศาภิบาลในพุทธศักราช ๒๔๓๗ แล้วเสร็จ ให้เรียกข้าหลวงใหญ่ว่า **ข้าหลวงเทศาภิบาลสำเร็จราชการมณฑล** โปรดเกล้าฯ ให้พระยาประสิทธิ์ศัลยการมาดำรงตำแหน่ง ฉะนั้นเมืองนครราชสีมาจึงมีความสำคัญในฐานะที่เป็นแหล่งยุทธศาสตร์ของรัฐบาลกลางในหลายๆ ด้าน

การปรับปรุงด้านการคมนาคม

เมืองนครราชสีมาภายหลังการปฏิรูปการปกครอง พุทธศักราช ๒๔๓๕ สภาพโดยทั่วไปทั้งทางด้านการเมืองและเศรษฐกิจเป็นไปในทางที่ดีขึ้น เพราะผู้ปกครองได้หันมาเอาใจใส่ เช่นให้เชื้อพระวงศ์ชั้นผู้ใหญ่จากเมืองหลวงขึ้นมามีหน้าที่ปกครองดูแลโดยตรง การที่ผู้ปกครองเมืองนครราชสีมาได้ถูกจัดส่งมาจากส่วนกลางเช่นนี้มีมาตั้งแต่สมัยอยุธยาโดยเฉพาะหลังเกิดกบฏเจ้าอนุวงศ์ เมื่อพุทธศักราช ๒๓๖๙ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงส่ง

ข้าราชการจากส่วนกลาง เริ่มจากเจ้าพระยากำแหงสงคราม (แก้ว สิงหเสนี) มาเป็นผู้ปกครองเมืองนครราชสีมา ในพุทธศักราช ๒๔๓๓ เมื่อเริ่มให้มีการจัดปฏิรูปการปกครองหัวเมืองในภาคตะวันออกเฉียงเหนือในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กรุงเทพฯ ก็ได้ดำเนินนโยบายส่งข้าหลวงออกมารับราชการประจำอยู่ในท้องถิ่น เพื่อให้ข้าหลวงเป็นผู้ดูแลการปกครองหัวเมืองแทนรัฐบาลกลางโดยใกล้ชิดยิ่งขึ้น และต่อมาเมื่อจัดการปกครองหัวเมืองเป็นแบบเทศาภิบาลแล้ว กรุงเทพฯ ก็ยังคงดำเนินนโยบายนี้ต่อไป ฉะนั้นอาจกล่าวได้ว่าบรรดาเจ้านายผู้ปกครองมณฑลนครราชสีมา นอกจากเจ้าเมืองน้อยใหญ่ที่เป็นหัวเมืองขึ้นแล้ว บุคคลเหล่านี้ก็คือตัวแทนของรัฐบาลกลางที่ได้ออกมาบริหารราชการในท้องถิ่นนั่นเอง การฝึกหัดราชการและเลือกสรรคนในท้องถิ่นเข้ารับราชการในมณฑลนครราชสีมา นั้นค่อนข้างจะพิจารณาอย่างถี่ถ้วน ไม่กล้าที่จะทดลองเสี่ยงอย่างมณฑลอื่นบางมณฑล การตัดสินใจสร้างทางรถไฟสายแรก จากกรุงเทพฯ - นครราชสีมา ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อพุทธศักราช ๒๔๓๓ ซึ่งเป็นผลสืบเนื่องมาจากการคุกคามดินแดนไทยทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือของฝรั่งเศสนั้น ทำให้รัฐบาลต้องพยายามเร่งรัดจัดการทำนุบำรุงเส้นทางคมนาคมในภูมิภาคแห่งนี้ให้ไปมาถึงกันได้โดยสะดวกรวดเร็ว นำมาซึ่งประโยชน์ทางเศรษฐกิจทำให้การขนส่งผู้โดยสาร ตลอดจนสินค้าให้ไปมาถึงกันโดยง่ายยิ่งขึ้น นอกจากนี้ยังได้พัฒนาเส้นทางคมนาคมทางน้ำโดยใช้แม่น้ำมูลเป็นเส้นทางหลัก บริเวณตำบลท่าช้างเป็นท่าเรือของนครราชสีมา เดินเรือไปจนถึงอุบลราชธานี รายงานในปี พุทธศักราช ๒๔๔๘ มีเรือขนส่งลำเลียงสินค้าจอดอยู่ที่ท่าช้างถึง ๔๐ ลำ

ความเปลี่ยนแปลงด้านเศรษฐกิจ

โดยรับ บพบาทของเมืองนครราชสีมาทางด้านเศรษฐกิจ ได้เปลี่ยนแปลงไปอย่างยิ่งโดยเฉพาะหลังการสร้างทางรถไฟสายกรุงเทพฯ - นครราชสีมา สำเร็จลงเมื่อ พุทธศักราช ๒๔๔๓ ก่อนหน้านั้นแม้ว่าเมืองนครราชสีมาจะทำหน้าที่หลักในการรวบรวมรายได้ และผลประโยชน์จากหัวเมืองต่างๆ ส่งมอบให้กับรัฐบาล แต่ฐานะทางเศรษฐกิจของเมืองยังอยู่ในสภาพที่มั่นคงจากรายงานพบว่า สามารถเก็บภาษีได้มากพอที่จะให้ข้าหลวงในเมืองเบิกจ่ายตามรายการประจำเดือนได้โดยสะดวก แม้หลังการปฏิรูปการปกครองเป็นแบบมณฑลเทศาภิบาลแล้ว การ

เก็บรายได้ยังคงทวีขึ้น ดังนั้นการสร้างทางรถไฟสายกรุงเทพฯ - นครราชสีมา จึงทำให้เมืองนครราชสีมาได้กลายเป็นประตูของดินแดนที่ราบสูงอย่างแท้จริง การติดต่อค้าขายระหว่างหัวเมืองในภาคตะวันออกเฉียงเหนือกับกรุงเทพฯ ดำเนินไปโดยสะดวก และเพิ่มขึ้นทั้งจำนวนและชนิดของสินค้า นำไปสู่ความเปลี่ยนแปลงภายในเมืองนครราชสีมา เช่น เกิดการก่อสร้างอาคารก่ออิฐถือปูนเพิ่มมากขึ้น ราคาที่ดินแพงกว่าเดิม ผู้คนพลเมืองเริ่มหนาแน่น เป็นต้น นอกจากนี้บริเวณตั้งแต่สถานีรถไฟมาจนถึงในกำแพงเมืองกลายเป็นตลาดสำคัญที่เรียกว่า ตลาดโพธิ์กลาง แต่ยังมีปัญหาที่ลำตะคองไหลผ่านเมืองนครราชสีมา ซึ่งเป็นดินเค็มทำให้ลำตะคองเค็มจนไม่สามารถบริโภคได้ จึงต้องมีการสร้างท่อกันบริเวณเหนือหน้าที่ตำบลมะขามเต่า แล้วขุดเหมืองเรียกว่า ลำปำ เพื่อชักน้ำเข้ามาใช้ในเมือง ส่งผลให้เกิดการทำสวนปลูกไม้ผลไว้

บริเวณตลาด
ท่าช้าง
ท่าเรือขนส่ง
สินค้าที่ท่าช้าง

ตลอดลำปำ เมืองนครราชสีมาจึงมีฐานะเป็นเมืองศูนย์กลางการค้าระหว่างหัวเมืองภาคตะวันออกเฉียงเหนือกับกรุงเทพฯ รวมไปถึงหัวเมืองของฝรั่งเศสริมฝั่งแม่น้ำโขงอีกด้วย ภาษีที่เก็บได้จากนครราชสีมา ในพุทธศักราช ๒๔๓๖ มีทั้งสิ้น ๙๐,๖๘๘ บาทนั้นเพิ่มเป็น ๑๓๙,๐๒๕ บาท ในพุทธศักราช ๒๔๓๙ โดยสินค้าหลักของนครราชสีมา มีอาทิ น้ำตาลทราย สุกร มุลค้างคาว ชีผึ้ง เสือ ชัน ไหม ยาสูบ อ้อย เป็นต้น

ประชากรของนครราชสีมา

ในด้านประชากรชาวมณฑลนครราชสีมา เมื่อแรกจากกล่าวได้ว่ามณฑลนครราชสีมา เป็นที่อยู่อาศัยของคนเชื้อชาติต่างๆ หลายกลุ่ม คือ ชนชาติเขมรและลาวเป็นส่วนใหญ่ แต่ในเวลาต่อมากงจะได้มีการผสมกลมกลืนกันทางสังคมและวัฒนธรรมเมื่อถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พลเมืองชาวนครราชสีมาส่วนใหญ่เป็นคนไทย แต่พูดจาเสียงแปร่ง ไม่เหมือนสำเนียงไทยแท้ ฟังสำเนียงคล้ายคนลาวตะวันออกเฉียงเหนือและเขมรมากกว่า อันที่จริงชาวเมืองนครราชสีมาเป็นพลเมืองที่มีความรู้สึกเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน และมีความจงรักภักดีต่อเมืองหลวงมาเป็นเวลานานแล้ว เห็นได้จากวีรกรรมของท้าวสุรนารีกับชาวเมืองนครราชสีมาเมื่อครั้งกบฏเจ้าอนุวงศ์ พุทธศักราช ๒๓๖๙ นอกจากนี้เมื่อเกิดกรณีพิพาทระหว่างไทยกับฝรั่งเศส ร.ศ. ๑๑๒ ขึ้น นอกเหนือจากทางราชการจะได้เตรียมใช้เมืองนครราชสีมาเป็นที่มั่นในการรบกับข้าศึกแล้ว บรรดาข้าราชการและพ่อค้าประชาชนชาวเมืองนครราชสีมา ยังได้แสดงน้ำใจต่อรัฐบาล ด้วยการเรียกรับเงินช่วยราชการแผ่นดินรวมเป็นเงินทั้งสิ้น ๔,๔๖๕

๖๙

ร้านค้าบริเวณ
ถนนโพธิ์กลาง

จึงกล่าวได้ว่า การศึกษาน่าจะเป็นสาเหตุสำคัญประการหนึ่งที่ทำให้ชาวนครราชสีมา มีความรู้สึกผูกพันและใกล้ชิดกับเมืองหลวงมากกว่าแต่ก่อน การมีผู้ปกครองซึ่งเป็นคนกรุงเทพฯ จึงมิได้เป็นเหตุให้เกิดปฏิกิริยาต่อต้านการปฏิรูปการปกครองพุทธศักราช ๒๔๓๕

การจัดการด้านการทหาร

ลักษณะการปฏิรูปการปกครองเมืองนครราชสีมา มีลักษณะพิเศษประการหนึ่งคือ บทบาทของขุนนางในท้องถิ่นลดลง และมีการนำข้าราชการทหารจากส่วนกลางมาช่วยเหลือกรมการเมืองในการรักษาความสงบ เริ่มต้นตั้งกองทหารบริเวณนอกกำแพงเมืองริมหนองบัวฝั่งใต้ในพุทธศักราช ๒๔๓๕ จนถึงพุทธศักราช ๒๔๓๙ มีกำลังทหารรวมทั้งสิ้น ๑,๒๕๕ คน ปัญหาด้านความมั่นคงหลังจากที่ไทยต้องเสียดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงให้ฝรั่งเศสไปเมื่อพุทธศักราช ๒๔๓๖ (ร.ศ. ๑๑๒) เป็นผลให้อาณาเขตของไทยทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือ จดกับดินแดนในปกครองของฝรั่งเศส การที่ไทยไม่อาจพึ่งพาชาติใดได้เมื่อถึงคราวคับขัน การปฏิรูปการทหารในมณฑลทหาร มณฑลนครราชสีมาจึงเริ่มต้นขึ้นก่อนมณฑลอื่นใด

หลังจากเกิดเหตุการณ์ ร.ศ. ๑๑๒ ความสำคัญและความจำเป็นในการตั้งกองกำลังทหารในมณฑลนครราชสีมา เพื่อเป็นแหล่งกำลังสนับสนุนในการดูแลพระราชอาณาจักรจึงมีความสำคัญต่อกรุงเทพฯ อย่างมาก

กองทหารจากนครราชสีมา นี้ ได้ปฏิบัติการรักษาความมั่นคงครั้งสำคัญในปี พุทธศักราช ๒๔๔๔ ในการปราบกบฏผีบุญในมณฑลอีสาน

นับตั้งแต่การเสด็จตรวจราชการที่นครราชสีมาของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวพระมหากษัตริย์และเชื้อพระวงศ์ชั้นสูงเสด็จมาตรวจราชการที่เมืองนครราชสีมา ในหลายช่วงเวลา อาทิ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จมาเปิดการเดินรถไฟและตรวจราชการที่เมืองนครราชสีมาในเดือนธันวาคม พุทธศักราช ๒๔๔๓ สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชสยามมกุฎราชกุมารเจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ เสด็จมาตรวจราชการ ในเดือนมกราคม พุทธศักราช ๒๔๔๖ สมเด็จพระนครสวรรค์รักษ์เสด็จใน พุทธศักราช ๒๔๖๓ สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ เสด็จในพุทธศักราช ๒๔๕๖ ทรงประทับแรมที่สโมสรซึ่งสร้างใหม่ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานนามว่า สโมสรร่วมเรียงไชย แล้วเสด็จต่อไปที่พิมายทรงพักพระอิริยาบถบริเวณต้นไทรใหญ่และพระราชทานนามว่า ไทรงาม

และสมเด็จพระยาตำรากราชานุภาพ
เสด็จใน พุทธศักราช ๒๔๔๖ ๒๔๗๒ เป็นต้น

รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระ มงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎ-
เกล้าเจ้าอยู่หัว เริ่มมีปัญหาด้านเศรษฐกิจ
กระทรวงมหาดไทยจึงแบ่งเบาภาระโดยให้มี
การรวมมณฑลใกล้เคียงกันตั้งขึ้นเป็นภาค มี
ข้าราชการชั้นสูงตำแหน่งอุปราชประจำภาค
เป็นผู้บัญชาการ ซึ่งเป็นข้าราชการผู้ใหญ่

ต่างพระองค์รับราชการต่างพระเนตรพระกรรณประจำหัวเมืองได้รับพระบรมราชานุญาตให้
จัดตั้งภาคขึ้นตามลำดับตั้งแต่พุทธศักราช ๒๔๕๘ เป็นต้นมา

สำหรับภาคอีสาน ซึ่งตั้งเป็นภาคในพุทธศักราช ๒๔๖๕ ประกอบด้วย มณฑล
อุดร มณฑลอุบล และมณฑลร้อยเอ็ด ส่วนมณฑลนครราชสีมา ยังคงอยู่เป็นมณฑลมีข้าหลวง
ใหญ่ปกครอง เรียกว่า สมุหเทศาภิบาล จนกระทั่งยกเลิกระบบมณฑลเทศาภิบาลตามพระราช
บัญญัติว่าด้วยระเบียบบริหารราชการแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช ๒๔๗๖

นครราชสีมาหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พุทธศักราช ๒๔๗๕

รัฐบาลใหม่หลังการเปลี่ยนแปลงการปกครองเป็นระบอบประชาธิปไตยได้ยกเลิก
การจัดหัวเมืองมณฑลเทศาภิบาลและจัดใหม่เป็นภาค เมื่อพุทธศักราช ๒๔๗๖ สำหรับ
มณฑลนครราชสีมาเปลี่ยนแปลงเป็นภาคที่ ๓ มีจังหวัดในความปกครอง ๖ จังหวัด คือ
จังหวัดนครราชสีมา จังหวัดชัยภูมิ จังหวัดบุรีรัมย์ จังหวัดสุรินทร์ จังหวัดศรีสะเกษ และจังหวัด
อุบลราชธานี ตั้งที่ว่าการอยู่ที่จังหวัดนครราชสีมา และในปีเดียวกันนี้เองได้เกิดเหตุการณ์กบฏ
บวรเดชที่ใช้กองทหารจากนครราชสีมาเป็นกำลังหลักในการก่อการ

กบฏบวรเดช เกิดขึ้นเมื่อวันที่ ๑๑ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๗๖ เป็นปฏิกิริยาที่เกิดขึ้น
เพื่อตอบโต้การปกครองของรัฐบาลคณะราษฎร โดยกลุ่มบุคคลหลายฝ่ายทั้งข้าราชการทหาร
ข้าราชการพลเรือน และข้าราชการบำนาญ รวมกันเป็นคณะกู้บ้านกู้เมือง สาเหตุเกิดจาก
ความหวาดระแวงภัยคอมมิวนิสต์ เพราะองค์การคอมมิวนิสต์สากล ได้ส่งสาส์นมาแสดง
ความยินดีต่อคณะผู้เปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. ๒๔๗๕ และการเสนอเค้าโครงเศรษฐกิจ
แห่งชาติของหลวงประดิษฐมนูธรรม (ปรีดี พนมยงค์)

การดูหมิ่นสถาบันกษัตริย์ ทั้งพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวและเจ้าขุน
มูลนาย

ความไม่จริงใจในการนำการปกครองระบอบประชาธิปไตยไปสู่ประชาชนอย่างแท้จริง
เช่น การเลือกตั้งสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรโดยอ้อม

การลิดรอนสิทธิเสรีภาพของหนังสือพิมพ์และประชาชน

ความขัดแย้งระหว่างคณะราษฎรกับทหารหัวเมืองเพราะเมื่อครั้งเปลี่ยนแปลง
การปกครอง พ.ศ. ๒๔๗๕ คณะราษฎรใช้ทหารในกรุงเทพฯ ไม่ได้คำนึงถึงทหารหัวเมือง

บริเวณค่าย
สุรนารีในอดีต

นายทหาร
ในค่ายสุรนารี

นอกจากนี้ผู้ก่อการฝ่ายทหารได้เข้ารวบอำนาจบังคับบัญชาทหาร และจัดรูปกองทัพใหม่มีการยุบกรมกองทหารต่างๆ ให้นายทหารมียศสูงสุดไม่เกินพันเอก

ความขัดแย้งส่วนตัวในหมู่ผู้นำและคนสำคัญของประเทศ เช่น พลเอกพระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าบวรเดช เสนาบดีกระทรวงกลาโหมในสมัยก่อนการเปลี่ยนแปลงการปกครอง กราบถวายบังคมลาออกจากตำแหน่ง เพราะการขอขึ้นเงินเดือนทหาร ๒๐ นายไม่สำเร็จ คณะเสนาบดีและอภิรัฐมนตรีให้เสนาบดีกระทรวงกลาโหมถอนคำสั่ง ทรงเห็นว่าการถอนคำสั่ง เป็นการเสียศักดิ์ศรี และเกียรติเสนาบดี นอกจากนี้ยังทรงมีความคิดเปลี่ยนแปลงการปกครอง ก่อนหน้าคณะราษฎรปฏิบัติ เพราะพระองค์ทรงหาหรือเรื่องการปกครองกับพันเอกพระยา-พลพลพยุหเสนา และพันเอกพระยาศรีสิทธิสงคราม เรื่องความเหมาะสมของระบอบ สมบูรณาญาสิทธิราชย์ว่าควรเปลี่ยนแปลงไปสู่ระบอบประชาธิปไตยโดยสันติวิธี

ความคิดในการก่อการกบฏ ใน พ.ศ. ๒๔๗๖ ผู้ริเริ่มคือ พันโทประยูร ภมรมนตรี พันเอกพระยาศรีสิทธิสงคราม พันตรีหลวงพลาญสงคราม และร้อยโทจงกล ไกรฤกษ์ แล้วขยายไปยังกลุ่มบุคคลต่างๆ มากขึ้น เรียกว่าคณะกู้บ้านกู้เมืองได้ประชุมหารือกันหลายครั้ง และตกลงกันว่าจะนำทหารหัวเมืองจากอยุธยา นครราชสีมา ปราจีนบุรี พิษณุโลก นครสวรรค์ ราชบุรี เพชรบุรี และกรมอากาศยานดอนเมือง เคลื่อนพลเข้าพระนคร และให้ทหารกรุงเทพฯ สมทบยึดอำนาจจากรัฐบาล

ครั้งต่อมาประชุมที่บ้านหลวงพลาญสงคราม (จิตร อัครนิพัทธ์) ช่างถนนราชวัตรใน กรุงเทพฯ มีผู้แทนทหารหน่วยต่างๆ เข้าประชุมหลายท่าน พันโทพระปัจจุณีพินาศ (แปลก เอกะศิริ) เป็นตัวแทนทหารจากนครราชสีมา ที่ประชุมตกลงกันให้ดำเนินการติดต่อเพื่อทูลเชิญ พลเอกพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าบวรเดช เข้าร่วมด้วย

ครั้งที่ ๓ ประชุมกันในเดือนตุลาคม ๒๔๗๖ ที่บ้านพักของพันเอกพระยาไชย-
เย็นฤทธิ์ธำรง (อึ้ง โปธิกนิษฐ์) ในจังหวัดนครราชสีมา โดยมีการกำหนดแผนปฏิบัติอย่าง
ละเอียดเรียกว่า **แผนล้อมกวาง** แผนนี้ทั้งพลเอกพระองค์เจ้าบรมเดช และพันเอกพระยา
ศรีสิทธิสงคราม เห็นพ้องกันว่าจะใช้กำลังทหารจากหัวเมืองเป็นหลัก และตกลงใจใช้
นครราชสีมาเป็นกองบัญชาการใหญ่และเป็นที่ชุมนุมพล เพราะเป็นจังหวัดทหารบกที่ใหญ่
จังหวัดหนึ่ง มีกำลังอาวุธและทหารมากกว่าเมืองอื่นในอีสาน นอกจากนี้ยังมีทหารนอก
ประจำการ และนายทหารประจำการส่วนมากเต็มใจเข้าร่วมกับคณะกู้บ้านกู้เมืองจำนวนมาก
อีกประการหนึ่งระยะทางจากนครราชสีมาถึงกรุงเทพฯ ไม่ไกลมากนัก การคมนาคม ทางรถไฟ
ก็สะดวก

กำหนดการครั้งแรกจะเริ่มปฏิบัติการวันที่ ๑๐ ตุลาคม ๒๔๗๖ แต่ต้องเลื่อนออกไป
เป็นวันที่ ๑๑ ตุลาคม เพราะความขัดแย้งในการเลือกผู้นำคณะกู้บ้านกู้เมือง และพันโท
ประยูร ภมรมนตรีก็ไม่ได้เข้าร่วม ระยะสุดท้ายของการรวบรวมทหารหัวเมืองได้เตรียมการ
ใช้กำลังทหารจากนครราชสีมา มีกำลังทหาร ๑ กองพล ประกอบด้วยทหารราบ ๒ กองพัน
ทหารม้า ๑ กองพัน และทหารปืนใหญ่ ๑ กองพัน นอกนั้นมีทหารจากอยุธยา สระบุรี
ราชบุรี และเพชรบุรี ปราจีนบุรี นครสวรรค์ อุบลราชธานี อุตรธานีและพิษณุโลก

การก่อการครั้งนี้พลเอกพระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าบรมเดชได้ทรงจัดแบ่งกำลัง
ออกเป็น ๔ ทัพ คือ

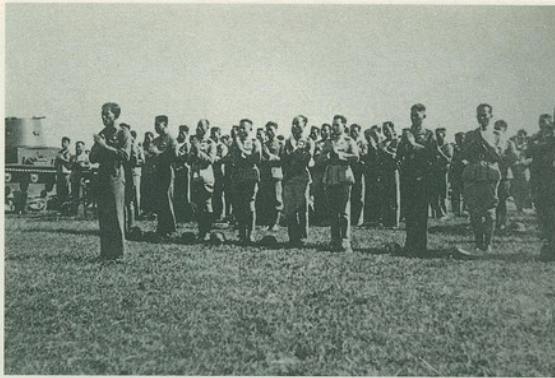
ทัพใหญ่หรือทัพหลวง พลเอกพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าบรมเดชทรงคุมมาเอง
โดยใช้หน่วยทหารนครราชสีมา สระบุรี อยุธยา พันเอกพระยาศรีสิทธิสงคราม (ดิน ทหาราบ)
เป็นผู้บังคับการกองรบแนวหน้า พันโทหลวงจรรยาฤทธิกร เป็นผู้บังคับกองระวังหลัง พันเอก
พระยาเทพสงครามเป็นจเร ยึดบางซื่อ

ทัพเหนือ ให้พลตรีพระยาเสนาสงคราม นำทหารจากนครสวรรค์มาดอนเมือง

ทัพใต้ ให้พันเอกพระยาสุรพันธ์เสนี เทศาภิบาลราชบุรี คุมทหารราชบุรี เพชรบุรี
มายึดบริเวณสะพานพระราม ๖

ทัพตะวันออก ให้พันเอกพระยาศรีสงครามคุมทหารปราจีนบุรี มายึดมักกะสัน

ในวันที่ ๑๐ ตุลาคม ๒๔๗๖ เวลาประมาณ ๐๙.๐๐ น. พลเอกพระวรวงศ์เธอ
พระองค์เจ้าบรมเดช ได้เชิญบุคคลสำคัญในจังหวัดนครราชสีมา ได้แก่ พระยานาคนรชน
ผู้ว่าราชการจังหวัด หลวงเดชาติวงศ์ นายพิศิษฐ์ อรรถจินดา เจ้าหน้าที่กองบำรุง กรมรถไฟ
หลวง พันตำรวจเอกหลวงจัดทารุณกรรม ผู้บังคับกองตำรวจและบรรดาข้าราชการชั้นผู้ใหญ่
ผู้น้อยอีกเป็นจำนวนมาก มาประชุมที่กรมทหาร ซึ่งตั้งเป็นกองบัญชาการของฝ่ายทหารหัวเมือง
เพื่อฟังคำสั่งจากพลเอกพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าบรมเดช จากนั้นก็ให้ทุกคนกลับไปปฏิบัติ
ราชการตามปกติ แต่ต่อมาได้สั่งให้ควบคุมบุคคลสำคัญไว้ได้แก่ พันตำรวจเอกพระจัดทารุณ-
กรรม ร้อยเอกหลวงโฆมพิณาศ ร้อยเอกหลวงไกรสงคราม หลวงเดชาติวงศ์ หลวงสกลก่อวิชัย
หลวงสุนทรธรรณรักษ์ นายเซวี่ ชัยเวช นายพิศิษฐ์ อรรถจินดา ร้อยเอกขุนศรีศรากร และ
ร้อยตรีหม่อมราชวงศ์ลาภ หัสตินทร์

ทหารฝ่ายกบฏ
บวรเดช

ร้อยโทขุนโรจนวิชัย หนึ่งในคณะผู้ก่อการกำเริบเมืองบันทึกลงไว้ว่าได้เปลี่ยนการเคลื่อนไหวแบบโจรมิให้รู้ตัว เป็นการยกทัพโยธาไกลהל ที่นครราชสีมา มีการแจกพระเครื่อง ประพรมน้ำพระพุทธมนต์แก่บรรดาทหารทั้งกองทัพบก มีพิธีเบิกฤกษ์ ลั่นฆ้องชัย ตัดไม้ซิ่นนาม พระสวดชัยนโต ประชาชนมาชุมนุมกันไชโย และมีการส่งระดมพลใหญ่ให้ทหารกองหนุนเข้าประจำการ

วันที่ ๑๑ ตุลาคม ๒๔๗๖ ขณะที่กำลังจากอยุธยาเข้าประชิดกรุงเทพฯ กองกำลังส่วนหน้าของกองทัพจากนครราชสีมาก็เคลื่อนพล ร้อยโทจรรยา ปัทมรินทร์ คุณทหารราบครึ่งกองร้อย กับทหารปืนใหญ่อีก ๑ หมวด ในบังคับของร้อยตรีประเสริฐ คชาหิทธิมา ล่วงหน้าทางรถไฟเป็นขบวนแรก ฝ่ายรัฐก็ส่งคณะตำรวจนำโดยพันตำรวจเอกพระกล้ากลางสมร (มงคล หงสไกร) ขึ้นจากกรุงเทพฯ เพื่อสืบข่าว และจับกุมผู้ก่อการปฏิวัติที่นครราชสีมา เกิดการปะทะกันที่ปากช่อง ตำรวจเสียชีวิต ๒ บาดเจ็บ ๒ ที่เหลือถูกฝ่ายกบฏจับกุม

เวลาประมาณ ๑๗.๓๐ น. วันที่ ๑๑ ตุลาคม ๒๔๗๖ พลเอกพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าบวรเดช ได้คุมขบวนกองทัพหลวงออกจากนครราชสีมา และรับทหารม้าที่สระบุรี สมทบในขบวนด้วย ขบวนนี้ประกอบด้วยทหารราบกองพันที่ ๑๕ และ ๑๖ ทหารปืนใหญ่นครราชสีมา กองพันที่ ๕ และ ๖ กับกองพันทหารม้านครราชสีมา ถึงดอนเมือง เวลา ๑๓.๐๐ น. วันที่ ๑๒ ตุลาคม ๒๔๗๖ โดยตั้งกองบัญชาการใหญ่ที่สโมสรทหารอากาศดอนเมือง กำลังทหารกระจายตามแนวขานพระนครตอนเหนือ

ทหารม้าสระบุรี และนครราชสีมาถูกส่งไปช่วยทหารราบอยุธยาที่บางเขนซึ่งมาตั้งมั่นไว้ก่อนแล้ว

วันที่ ๑๓ ตุลาคม ๒๔๗๖ ได้ปรับการวางกำลังกันใหม่ ทหารราบพัน ๑๖ นครราชสีมา นำโดยพันโทหลวงจรุญฤทธิไกร (จรูญ โชติกเสถียร) ทหารราบพัน ๑๕ นครราชสีมา พันตรีหลวงปรีชากลยุทธ (ทิม คงคานนท์) ประจำที่ดอนเมือง

ครั้นตั้งกองบัญชาการเรียบร้อย คณะผู้กำกับการเมืองได้ยื่นคำขาดต่อรัฐบาลให้ลาออก และออกแถลงการณ์ เพื่อชี้แจงเหตุผลการกระทำของคณะผู้กำกับการเมือง ฝ่ายรัฐบาลปฏิเสธ และแถลงการณ์ที่จะปราบปรามคณะก่อการอย่างเด็ดขาด

วันที่ ๑๒ ตุลาคม ๒๔๗๖ รัฐบาลมีมติแต่งตั้งให้พันโทหลวงพิบูลสงคราม เป็นผู้บังคับการกองผสมปืนใหญ่ ยิ่งฝ่ายคณะผู้กำกับการเมืองนับเป็นการเปิดฉากศึกกลางเมือง ทหารจากนครสวรรค์ถูกเกณฑ์ไว้ที่โคกกระเทียมลพบุรี ทหารจากปราจีน เมื่อมาถึงสถานีรถไฟมักกะสัน กลับเข้าข้างรัฐบาล การสู้รบต่อเนื่องมาจนถึงวันที่ ๑๖ ตุลาคม ฝ่ายกบฏเริ่มถอยจากดอนเมือง รัฐบาลเข้ายึดพื้นที่ได้มากขึ้น วันที่ ๑๗ ตุลาคม ๒๔๗๖ พระยาขจัดทารุณกรรม ผู้บังคับการตำรวจภาคตะวันออกเฉียงเหนือรวบรวมตำรวจทำการรักษานครราชสีมาไว้ วันที่ ๑๘ ตุลาคม

กองทัพทหารฝ่ายหัวเมืองยัตนครราชสีมาได้ วันที่ ๒๒ ตุลาคม กองกำลังของรัฐบาลไปถึงหลัก ๑๔๐ กิโลเมตร อีก ๔ กิโลเมตรจะถึงสถานีหินลับ ซึ่งพวกกบฏรักษาอยู่ วันที่ ๒๓ ตุลาคม ๒๔๗๖ เกิดตะลุมบอนกัน พันเอกพระยาศรีสิทธิสงคราม ถูกอาวุธตายในที่รบ วันที่ ๒๔ ตุลาคม ๒๔๗๖ กองทหารฝ่ายรัฐบาลยึดได้สถานีหินลับ พวกกบฏถอยหนีไปอยู่จันทน์ทิม

พลเอกพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าบวรเดช เมื่อทราบข่าวเสียที่มั่นที่หินลับ และต้องสูญเสียชีวิตนายทหารคนสำคัญ ทรงมีความสลดพระทัยยิ่ง ความหวังที่จะทรงยัตนคร-ราชสีมา เพื่อตั้งกองบัญชาการ รวบรวมกำลังโต้ฝ่ายรัฐบาล เป็นไปได้ยาก พระองค์จึงตัดสินพระทัย เสด็จลี้ภัยออกนอกประเทศโดยทางเครื่องบินพร้อมด้วยพระชายา โดยมีพันตรีหลวงเวหนเทินเห็จ (พล วงศ์สกุล) ผู้บังคับกองบินน้อยโคราช เป็นนักบินมุ่งหน้าสู่ไซ่ง่อนในอินโดจีนของฝรั่งเศส วันที่ ๒๕ ตุลาคม ๒๔๗๖ เวลา ๑๓.๓๐ น.

สิ่งที่อยู่เบื้องหลังพระองค์คือ กองทหารที่กำลังระส่ำระสาย บ้างก็อพยพไปนอกประเทศ ส่วนใหญ่ไปเวียดนามและเขมร

ความพยายามก่อการปฏิวัติของคณะกู้บ้านกู้เมืองประสบความล้มเหลวอย่างสิ้นเชิง คณะทหารหัวเมืองยอมจำนนในวันที่ ๒๖ ตุลาคม ๒๔๗๖ รวมเวลาในการปฏิบัติการทั้งสิ้น ๑๖ วัน

พันโทหลวงพิบูลสงครามผู้บังคับกองผสมปราบกบฏได้ส่งกำลังทหารในบังคับของพันโทพระเริงรุ้งปัจจามิตร เข้ายึดจังหวัดนครราชสีมา บุรีรัมย์ และอุบลราชธานีไว้ เพื่อป้องกันความวุ่นวาย และแจ้งต่อประชาชนเรื่องผลการปราบกบฏ จากนั้นก็จัดงานสมโภชเมืองนครราชสีมาจัดขบวนทหารรัฐบาลแห่เลียบเมืองเพื่อแสดงแสนยานุภาพ และมีการจัดงานศพให้กับทหารคณะกู้บ้านกู้เมืองที่เสียชีวิต

ผลที่ตามมาคืองานสะสางความผิดทั่วประเทศโดยอาศัยเหตุกบฏกู้บ้านกู้เมืองดำเนินไปอย่างกว้างขวาง รัฐบาลมีคำสั่งลับให้ย้ายข้าราชการพลเรือนระดับสัญญาบัตรขึ้นไปออกจากหัวเมืองหลายแห่งที่เคยเป็นที่ก่อหวอดของพวกคณะทหารหัวเมือง เช่น นครราชสีมา เป็นต้น ขณะเดียวกันก็ปูนบำเหน็จรางวัลให้ผู้ที่ร่วมกับรัฐบาลปราบปรามคณะกู้บ้านกู้เมืองให้ได้เลี่ยนยศ เลื่อนตำแหน่งอย่างรวดเร็ว

เหตุกบฏครั้งนั้นนอกจากจะยังผลให้พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระบรมราชินีต้องเสด็จไปประทับอยู่ ณ สงขลา เป็นเวลานานแล้ว บรรดาพระบรมวงศานุวงศ์จำนวนมากต้องเสด็จออกไปลี้ภัยในต่างประเทศอีกกระลอกหนึ่งด้วย

ภายหลังกบฏบวรเดช เมืองนครราชสีมาได้รับการเสียดสีประนามจากทหาร และถูกเลือบางคนที่คณะราษฎรส่งมาควบคุมดูแลว่าเป็นกบฏ ทำให้หลวงศรีโยธยา (สี จูทะพล) นายทหารประจำกรมสัสดีประจำเมืองนครราชสีมา ได้ค้นคว้าเรื่องคุณหญิงโมต่อพันเอกพระเริงรุ้งปัจจามิตร (ทอง รักสงบ) ผู้บังคับการมณฑลทหารบกที่ ๓ และเสนอต่อพระยาอำมรพ่ายพิทศ (ดิศ อินทรโสฬส) ข้าหลวงประจำจังหวัดนครราชสีมา รวมทั้งเสนอให้สร้างอนุสาวรีย์ท้าวสุรนารี บรรจุอัฐิคุณหญิงโม แทนที่บรรจุอัฐิเดิมในบริเวณวัดพระนารายณ์มหาราช สร้างเสร็จสมบูรณ์ พ.ศ. ๒๔๗๗

ผลของการกบฏอีกประการหนึ่งคือ การแก้ไขการปกครองส่วนภูมิภาคใหม่อีกครั้ง โดยตราพระราชบัญญัติว่าด้วยระเบียบบริหารแห่งราชอาณาจักรสยาม พุทธศักราช ๒๔๗๖ เพื่อควบคุมการปกครองให้ได้อย่างใกล้ชิด

ตั้งแต่พุทธศักราช ๒๔๗๕ เป็นต้นมาได้เปิดโอกาสให้ประชาชนเข้ามามีส่วนร่วมในการปกครองประเทศภายใต้ระบอบประชาธิปไตยอันมีพระมหากษัตริย์เป็นประมุข แม้จะมีบางช่วงที่เผด็จการเข้ามามีอำนาจก็ตาม การเลือกตั้งสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรครั้งแรกจัดขึ้น เมื่อวันที่ ๑๕ พฤศจิกายน พุทธศักราช ๒๔๗๖ ใช้วิธีการเลือกผู้แทนตำบลก่อนแล้วจึงมาเลือกผู้แทนราษฎร จังหวัดนครราชสีมาได้มีสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรครั้งนี้จำนวน ๑ คน จนถึงการเลือกตั้งครั้งที่ ๒ เมื่อวันที่ ๗ พฤศจิกายน พุทธศักราช ๒๔๘๐ จึงเป็นการเลือกตั้งสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรโดยให้ราษฎรเป็นผู้เลือกเอง มีการแบ่งเขตการเลือกตั้ง โดยแต่ละเขตมีสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรได้ ๑ คน ปัจจุบันจังหวัดนครราชสีมาแบ่งเขตเลือกตั้งเป็น ๕ เขต และมีจำนวนสมาชิกสภาผู้แทนราษฎร ๑๕ คน และต้องเปลี่ยนแปลงการจัดแบ่งเขตการเลือกตั้งตามกฎหมายประกอบรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช ๒๕๔๐

การจัดการปกครองส่วนภูมิภาคที่เปลี่ยนจากมณฑลเทศาภิบาลมาเป็นจังหวัด ทำให้ผู้บริหารมีโอกาสดูแลทุกข์สุขของประชาชนได้ใกล้ชิดมากขึ้น ประกอบกับการที่ประชาชนในท้องถิ่นมีโอกาสในการปกครองตนเองก็ย่อมช่วยพัฒนาท้องถิ่นของตนเองให้ดียิ่งขึ้น และมีโอกาสเข้าไปมีส่วนร่วมในการปกครองประเทศในฐานะสมาชิกสภาผู้แทนราษฎร สมาชิกสภาผู้แทนราษฎรจากนครราชสีมาได้มีโอกาสดำรงตำแหน่งรัฐมนตรี และนายกรัฐมนตรี แม้ว่าความพยายามต่อต้านการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พุทธศักราช ๒๔๗๕ ที่รุนแรงที่สุดมาจากกองกำลังในนครราชสีมา คือกบฏบวรเดชในปีพุทธศักราช ๒๔๗๖ โดยได้รับการสนับสนุนจากทหารในนครราชสีมา การปราบปรามมีจุดหมายที่สำคัญที่สุด คือการจัดโครงสร้างทางอำนาจในท้องถิ่นที่ผูกพันกับระบอบราชการก่อนการเปลี่ยนแปลงการปกครอง โดยการปลดและจับกุมข้าราชการจำนวนมากในจังหวัดนครราชสีมาในฐานะเกี่ยวข้องกับการกบฏครั้งนี้ เหตุการณ์นี้กลายเป็นการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางชนชั้นครั้งสำคัญในนครราชสีมา กลุ่มข้าราชการที่เป็นชนชั้นสูงในสังคมถูกขจัดออกเปิดโอกาสให้กลุ่มชนชั้นที่มีบทบาททรงเริ่มขยับฐานะ มากเท่าๆ กับความพยายามที่จะควบคุมฐานทัพทางทหารในนครราชสีมาให้เข้มงวดมากขึ้น นับจากนี้ไปจึงพบว่าผู้เข้ามามีบทบาททางการเมืองในนครราชสีมาจะไม่ใช่มิที่มีพื้นฐานสืบตระกูลในท้องถิ่น หรือ กลุ่มขุนนางที่สะสมอำนาจกันมานานตั้งแต่สมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ แต่เป็นข้าราชการหรือพ่อค้าที่สะสมความมั่งคั่งในช่วง ๒๐ - ๓๐ ปีที่ผ่านมา

เมืองนครราชสีมาสมัยสงครามโลกครั้งที่ ๒

รัฐบาลสมัยจอมพล ป. พิบูลสงคราม เกิดสงครามโลกครั้งที่ ๒ ญี่ปุ่นได้ก่อสงครามมหาเอเชียบูรพา ยกกองทัพบุกประเทศต่างๆ ได้แก่ มลายู ฟิลิปปินส์ สิงคโปร์ กลุ่มประเทศอินโดจีน พม่า และไทย ได้อย่างรวดเร็ว รัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม เห็นพ้องกันว่าไม่มีทางสู้ญี่ปุ่นได้ จึงเซ็นสัญญาให้กองทัพญี่ปุ่นผ่านไทย ส่วนนายปรีดี พนมยงค์ กับพวกได้จัดตั้งเสรีไทยเพื่อต่อต้านญี่ปุ่นในประเทศไทย ร่วมกับ ม.ร.ว.เสนีย์ ปราโมช เอกอัครราชทูตไทยประจำสหรัฐอเมริกา และเสรีไทยในอังกฤษ นำโดย ม.จ. ศุภสวัสดิ์วงศ์สนิท สวัสดิวัตน์

เสรีไทยจากสหรัฐอเมริกาปฏิบัติการใน ๑๔ จังหวัด ได้อ่างทอง อุทัยธานี เพชรบุรี กาญจนบุรี สุพรรณบุรี สุโขทัย ชัยภูมิ ชลบุรี ฉะเชิงเทรา ปราจีนบุรี ชุมพร แพร่ เชียงราย

เสรีไทยจากอังกฤษปฏิบัติการใน ๑๔ จังหวัด ได้แก่ ประจวบคีรีขันธ์ ระนอง สุราษฎร์ธานี นครศรีธรรมราช ขอนแก่น นครราชสีมา มหาสารคาม หนองคาย นครพนม สกลนคร เลย อุบลราชธานี ตาก และลำปาง

ขบวนการเสรีไทยทั้ง ๓ ส่วนได้ร่วมมือกันต่อต้านญี่ปุ่น และหาทางกำจัดรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม เพราะเข้าร่วมสงครามกับญี่ปุ่น กลุ่มของนายปรีดี พนมยงค์ ใช้การประชุมสภาผู้แทนราษฎรในการพิจารณา ร่างพระราชบัญญัติโอนมัติพระราชกำหนดสร้างนครเพชรบูรณ์ และพุทธบุรีมณฑล เป็นเครื่องมือ เมื่อร่างพระราชบัญญัติไม่ผ่าน จอมพล ป. พิบูลสงครามจึงกราบถวายบังคมลาออกจากตำแหน่งนายกรัฐมนตรี เมื่อวันที่ ๒๔ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๘๗ เป็นโอกาสอันดีให้ขบวนการใต้ดินเสรีไทย ของนายปรีดี พนมยงค์ กอบกู้บ้านเมืองจากการเป็นฝ่ายพ่ายแพ้ในสงครามได้สำเร็จ

วันที่ ๑ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๘๗ มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้นายปรีดี พนมยงค์ เป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน จากนั้นนายปรีดี พนมยงค์ ก็ได้ลงนามประกาศแต่งตั้งให้ นายควง อภัยวงศ์ เป็นนายกรัฐมนตรี ส่วนสถานการณ์สงคราม สหรัฐอเมริกาตัดสินใจที่จะเปิดปรมาณูที่ฮิโรชิมาและนางาซากิ เพื่อให้ญี่ปุ่นยอมแพ้อย่างไม่มีเงื่อนไข วันที่ ๑๔ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๘๘ จักรพรรดิฮิโรฮิโตะ ลงนามในสัญญาสงบศึกกับฝ่ายสัมพันธมิตร

นครราชสีมาในยุคพัฒนาสมัยใหม่

เมื่อญี่ปุ่นพ่ายแพ้ นายควง อภัยวงศ์ นายกรัฐมนตรี จึงประกาศสถานะสงครามเป็นโมฆะ และได้รับการรับรองจากสหรัฐอเมริกา ต่อมา นายควง อภัยวงศ์ลาออกจากตำแหน่งให้ นายทวี บุณยเกตุ ดำรงตำแหน่งแทนเพื่อรอรับ ม.ร.ว.เสนีย์ ปราโมช มาเป็นนายกรัฐมนตรี และมีการเปลี่ยนแปลงนายกรัฐมนตรีต่อมาหลายท่าน ได้แก่ นายปรีดี พนมยงค์ พลตรีหลวง อังรณาวาสวัสดิ์ ถูกจอมพลผิน ชุณหะวัณ กับพลโทกาจ กาจสงคราม ทำการรัฐประหาร นายควง อภัยวงศ์ได้เป็นนายกรัฐมนตรีอีกครั้ง และถูกรัฐประหาร โดยจอมพลผิน ชุณหะวัณ อีก สุดท้ายจอมพล ป. พิบูลสงคราม ได้ดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรีอีกครั้งหนึ่ง และถูกรัฐประหารโดยจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๐ ในช่วงเวลานี้มีการก่อสร้างถนนมิตรภาพ ซึ่งเป็นทางหลวงแผ่นดินสายสระบุรี - นครราชสีมา เป็นถนนชั้น ๑ ในประเทศไทย โดยบริษัท เรมอนด์ คอนสตรัคชั่น คอร์ปอเรชั่น เป็นผู้รับเหมา สร้างแล้วเสร็จ พ.ศ. ๒๕๐๑ ทำให้การคมนาคมจากภาคกลางสู่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือสะดวกรวดเร็วขึ้น

รัฐบาลสมัยจอมพลถนอม กิตติขจร เป็นนายกรัฐมนตรี ได้ทำนุบำรุงการทำมาหากินของประชาชน โดยเฉพาะที่จังหวัดนครราชสีมาได้จัดทำโครงการชลประทานช่วยเหลือเกษตรกร

ทั้งที่โครงการอ่างเก็บน้ำลำตะคอง อำเภอสีคิ้ว โครงการทุ่งสัมฤทธิ์ที่อำเภอฟินมาย และโครงการลำพระเพลิงที่ อำเภอปักธงชัย เพื่อให้ประชาชนมีคุณภาพชีวิตที่ดีขึ้น

หลังการรัฐประหาร พุทธศักราช ๒๕๐๑ ทำให้ประเทศไทยตกอยู่ภายใต้ระบอบเผด็จการทหารนานถึง ๑๖ ปี ซึ่งไม่สำคัญเท่ากับการที่การเมืองโลกแบ่งออกเป็นค่ายทางการเมืองระหว่างคอมมิวนิสต์และประชาธิปไตย การที่ไทยเลือกค่ายประชาธิปไตยส่งผลให้เกิดสงครามต่อต้านคอมมิวนิสต์ขึ้นอย่างยาวนาน การตั้งอำนาจเข้าสู่ส่วนกลางได้เกิดขึ้นพร้อมๆ กับแนวคิดทางวิชาการแบบอเมริกันที่ได้นำแนวการวิเคราะห์แบบโครงสร้างหน้าที่เข้ามาอธิบายสังคมไทย แม้การประกาศใช้รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช ๒๕๑๑ และการเลือกตั้งในต้นปี พุทธศักราช ๒๕๑๒ ยังไม่ได้สร้างสังคมประชาธิปไตยที่แท้จริงขึ้นมา แต่ได้กระตุ้นบรรยากาศประชาธิปไตยหลังจากที่อยู่ภายใต้การปกครองแบบเผด็จการมานาน ความตื่นตัวทางการเมืองโดยเฉพาะอย่างยิ่งในหมู่นักศึกษาเกิดขึ้นอย่างไม่เคยมีมาก่อน ไม่เพียงในส่วนกลางแม้แต่ในท้องถิ่น เช่น นครราชสีมาเกิดการเคลื่อนไหวสนับสนุนเพื่อต่อต้านระบบการเมืองแบบปิดนี้ในเดือนตุลาคม พุทธศักราช ๒๕๑๖ หลังเหตุการณ์ ๖ ตุลาคม พุทธศักราช ๒๕๑๙ ขบวนการประชาธิปไตยได้ถูกปราบปราม มีการกวาดจับบุคคลต่างๆ ที่เคลื่อนไหวต่อสู้เพื่อประชาธิปไตย ทำให้นักศึกษาและประชาชนจำนวนมากหนีเข้าป่าไปร่วมกับพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทย จนกระทั่งในพุทธศักราช ๒๕๒๒ พลเอกเปรม ติณสูลานนท์ เป็นนายกรัฐมนตรีใช้ประสบการณ์ในการต่อสู้กับพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทย โดยประกาศนโยบาย ๖๖/๒๓ สร้างความเปลี่ยนแปลงทางการเมืองครั้งใหญ่ โดยเฉพาะในเหตุการณ์ในเดือนเมษายน พุทธศักราช ๒๕๒๔ ช่วยยืนยันความเป็นแหล่งพักพิงและสะสมอำนาจทางการเมืองของนครราชสีมาที่ยังคงดำรงอยู่ต่อมาอย่างต่อเนื่อง

ภายหลังการเลือกตั้งทั่วไปในพุทธศักราช ๒๕๓๑ พลเอกเปรม ติณสูลานนท์ ปฏิเสธที่จะเข้ารับตำแหน่งนายกรัฐมนตรี ส่งผลให้พลเอกชาติชาย ชุณหะวัณ ทายาทของกลุ่มราชครูและหัวหน้าพรรคชาติไทย ซึ่งเป็นพรรคการเมืองที่มีสมาชิกได้รับการเลือกตั้งเป็นสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรมากที่สุดในยุคนั้นรับตำแหน่งนายกรัฐมนตรี เหตุการณ์นี้ได้ผลักดันให้เกิดกระบวนการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองครั้งสำคัญอีกครั้งในประเทศไทย เพราะนักการเมืองที่มาจากการเลือกตั้งได้แสดงศักยภาพในการบริหารของตน จนกลายเป็นแรงผลักดันให้เกิดการยอมรับว่านายกรัฐมนตรีสามารถเป็นตำแหน่งที่มาจากการเลือกตั้งได้ปรากฏการณ์นี้สอดคล้องกับการเรียกร้องให้ท้องถิ่นเป็นผู้แสดงบทบาททางการเมืองจากความเชื่อที่ว่า ความเข้าใจชุมชนท้องถิ่นจะทำให้เข้าใจถึงลักษณะเฉพาะของแต่ละท้องถิ่นนำไปสู่ความเข้าใจระบบความสัมพันธ์ระหว่างท้องถิ่นกับรัฐ ซึ่งเป็นแนวคิดที่จะทำความเข้าใจรากลึกทางสังคมของคนส่วนใหญ่ คือ ชนบทและท้องถิ่นเพื่อให้สามารถเข้าใจความต่อเนื่องของประสบการณ์สังคมในอดีตถึงปัจจุบันและพัฒนาการทางปัญญาเพื่อนำไปสู่ความเข้าใจสังคมโดยรวม ข้อเสนอที่ให้ปรับปรุงโครงสร้างการจัดองค์กรของรัฐโดยเฉพาะในการจัดระเบียบการบริหารในส่วนภูมิภาคให้อยู่ภายใต้การกำกับของจังหวัดและอำเภอจึงเกิดขึ้นอย่างต่อเนื่อง

เหตุการณ์และความเปลี่ยนแปลงทางประวัติศาสตร์เหล่านี้ได้ช่วยสร้างลักษณะพิเศษบางอย่างให้กับนครราชสีมาจนกลายเป็นเอกลักษณ์เฉพาะถิ่น นับตั้งแต่การบร้งรอยของการผสมผสานความหลากหลายของความเชื่อระหว่างพุทธกับสถาปัตยกรรมแบบกัมพูชาที่นำมารวมกันเป็นปราสาทหินพิมาย การอพยพของกลุ่มชนจากหลากหลายวัฒนธรรม เช่น กลุ่มวัฒนธรรมลาว กัมพูชา ไทย ที่ทำให้เกิดภาษาโคราชและความประนีประนอมทางสังคม การสร้างบ้านลอมทางวัฒนธรรมจนเกิดกระบวนการยอมรับคนต่างถิ่น ไม่เฉพาะจากเส้นทางคมนาคมแต่จากการเป็นรอยเชื่อมระหว่างวัฒนธรรมของท้องถิ่นรอบตัวด้วย นครราชสีมาในฐานะเมืองชายแดนพระราชอาณาเขต ต้องยอมรับอิทธิพลทางวัฒนธรรมจากศูนย์อำนาจข้างเคียง ไม่ว่าจะเป็นทวารวดีในพุทธศตวรรษที่ ๑๓ เขมรในพุทธศตวรรษที่ ๑๖ อโยธยาในพุทธศตวรรษที่ ๒๑ จึงต้องแสดงบทบาทในฐานะเมืองที่เป็นตัวแทนของความผสมผสาน สร้างจุดเด่นจากการเป็นตัวแทนทางการเมือง เศรษฐกิจ วัฒนธรรม ในฐานะตัวเชื่อมส่งผลให้นครราชสีมาสร้างรูปแบบวัฒนธรรมของตนเองได้ เช่น วัฒนธรรมทางภาษาที่เป็นเอกลักษณ์ของตน การมีผู้นำทางเศรษฐกิจและนักการเมืองท้องถิ่นที่มาจากถิ่นอื่น ล้วนทำให้สังคมนครราชสีมาไม่มีความแปลกแยกและทำให้สามารถประกาศตนในฐานะประตูสู่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ นับแต่อดีตสืบมาจนปัจจุบัน